

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ СЕЛЯНСТВА
ТА ВИВЧЕННЯ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

СЕРГІЙ КОРНОВЕНКО,
НАТАЛІЯ КОВАЛЬОВА

**СЕЛЯНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ
В УКРАЇНІ (1902 – 1933 рр.):
ЕВОЛЮЦІЯ ТА ВАРІАТИВНІСТЬ
КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПІДХОДІВ
У XX – на початку XXI ст.**

Черкаси
2024

*Рекомендовано до друку вченою радою
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького
(протокол № 8 від 5 березня 2024 р.).*

Рецензенти: доктор історичних наук, професор Руслан Пиріг;
доктор історичних наук, професор Ігор Фареній;
доктор історичних наук, професор Олександр Федьков.

К 66 Корновенко С., Ковальова Н. Селянська революція в Україні
(1902 – 1933 рр.): еволюція та варіативність концептуальних підходів у
XX – на початку XXI ст.: монографія, Черкаси: Видавчиня Юлія Чабанен-
ко, 2024. 208с.

ISBN 978-966-920-???-?

У монографії досліджено еволюцію та варіативність концептуаль-
них підходів селянської революції 1902 – 1933 рр. в Україні. На підставі
аналізу широкого кола джерел розкрито особливості формування укра-
їнського національного наративу з цієї тематики у XX – на початку XXI ст.

З'ясовано сутність концепцій селянської революції українських ін-
телектуалів 1920-х років. Проаналізовано особливості українського ра-
дянського дискурсу селянської революції 1920-х – 1980-х років. Вивчено
зміни у підходах осмислення селянської революції у новітньому істори-
ко-аграрному наративі (перша чверть XXI ст.). Зокрема, висвітлено вне-
сок представників наукової школи істориків-аграрників професора А.
Морозова, а також черкаських істориків-аграрників у розробку концеп-
ції селянської революції 1902 – 1933 рр.

Книга розрахована на широку читачку аудиторію: науковців, ви-
кладачів, студентів, всіх, хто цікавиться аграрною історією України. Мо-
нографія містить результати дослідження за держбюджетною темою
«Соціокультурний простір України другої половини XIX – першої третини
XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації 0123U101600).

УДК 930:[323.272:63-051](477)«1902/1933»

ISBN 978-966-920-???-?

© Корновенко С., 2024
© Ковальова Н., 2024

Зміст

ПЕРЕДМОВА	5
-----------------	---

РОЗДІЛ 1. ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИЧНОГО НАРАТИВУ КОНЦЕПЦІЇ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В УКРАЇНІ (ПОЧАТОК XX ст.)

1.1 Євген Чикаленко — «літописець» селянської революції в Україні.....	20
1.2 Селяноцентричні революційні рефлексії М. Туган-Барановського і Д. Донцова	36
1.3 «Перший грім з ясного неба»: селянська революція в осмисленні О. Мицюка	55

РОЗДІЛ 2. УКРАЇНСЬКИЙ РАДЯНСЬКИЙ ДИСКУРС СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В УКРАЇНІ (1920-ті – 1980-ті роки)

2.1 Концепції аграрної/селянської революції в Україні 1920-х – початку 1930-х років: від ідейного плюралізму до ідеологічного монізму	74
2.2 Український радянський наратив концепції селянської революції другої половини 1950-х – кінця 1980-х років	120

РОЗДІЛ 3. НОВІТНІЙ ІСТОРИКО-АГРАРНИЙ ДИСКУРС В УКРАЇНІ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ В ОСМИСЛЕННІ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

- 3.1 Концептуальне осмислення селянської
революції в Україні за умов інституційних
та методологічних трансформацій вітчизняної
історичної науки (1990-ті роки – початок ХХІ ст.)140
- 3.2 Концепція селянської революції
у працях представників наукової школи
професора А. Морозова, а також
черкаських істориків-аграрників154

ВИСНОВКИ173

ПРИМІТКИ (Endnotes)184

ПЕРЕДМОВА

«Селянська революція — це не
просто боротьба селян за землю,
а протест проти системи,
яка позбавляє їх контролю
над власним життям»

(Ерік Р. Вульф).

Одним із історичних, соціокультурних феноменів, що привертав, привертає і буде привертати увагу дослідників, суспільства є революція. Як інтелектуальний конструкт, своїм уведенням до наукового обігу завдячує Миколі Копернику. У 1543 р. за його авторства побачила світ праця «Про обертання небесних сфер». Власне «революція» у перекладі з латини, у первинному значенні — обертання, поворот, перетворення тощо^{1,2,3,4}.

Від ХVІ ст. і дотепер революція і як поняття, і як історичний, соціокультурний феномен — об'єкт предметного осмислення не одного покоління істориків, філософів, соціологів, політологів тощо. Результати вивчення цієї інтелектуальної спадщини є достатньою підставою для того, щоб говорити про революціологію як про систему знань із теорії та практики революції, що сформувалася, а водночас формується, як про міждисциплінарний напрям наукових досліджень світового масштабу⁵.

Ґрунтовне осмислення революції засвідчило, по-перше, багатовимірність і масштабність цього фено-

мену, які складно вкласти у «Прокрустове ложе» однієї методології; по-друге, множинну варіативність революцій: соціальні, політичні, економічні, культурні, інформаційні тощо^{6,7,8}.

Складником загальних знань про революцію є історичні знання, невід'ємний компонент яких — новітній український історичний революційний наратив. Помітне місце у ньому посідають результати інтелектуальної творчої діяльності, що стосуються Української революції 1917 – 1921 рр. Про актуальність, значущість і популярність цієї тематики в українських історичних колах свідчать кількісні показники наукового продукту, присвяченого різним аспектам цієї наукової проблематики. Так, за підрахунками В. Верстюка, у 1990-ті роки в Україні лише з тематики Української революції було захищено приблизно 150 докторських і кандидатських дисертацій, не рахуючи монографій, наукових статей, навчально-методичної та довідково-енциклопедичної літератури⁹. За даними, що наводить А. Панчук, протягом 1990 – 2000 рр. в Україні опубліковано понад 3000 наукових, науково-популярних видань, монографій, статей, посібників, що стосуються історії Української революції¹⁰.

Водночас кількісне та якісне примноження історичних знань у 1990-х рр. – першій чверті XXI ст. із аграрної історії України другої половини XIX – першої третини XX ст., різних питань Української революції 1917–1921 рр. є достатньою підставою для констатації формування такої окремішньої тематичної ніші, як селянська революціологія. Вона — міжтематична, оскільки є поєднанням

наукових знань, відповідного методологічного інструментарію як із аграрної історії України другої половини XIX – першої третини XX ст., так і Української революції 1917 – 1921 рр. З одного боку, вона — результат вже існуючих знань у широкому сенсі; з іншого — самостійний об'єкт науково-історичного пошуку, що має властиве і характерне для нього дослідницьке поле.

Його компонентами, для прикладу, є такі: 1) поняттєвий апарат: селянська революція, селянська революційність, селянська політична свідомість і культура, селянство як суб'єкт історії та його характерні риси тощо; 2) причини селянської революції: об'єктивні, суб'єктивні, суб'єктні тощо; 3) форми селянської боротьби: активні, пасивні та інші; 4) мета селянської революції та інструменти її досягнення; 5) гасла селянської боротьби та ідеали; 6) учасники селянської революції, їх соціальний склад; 7) лідери селянської революції; 8) форми селянської революційної самоорганізації: селянські республіки, їх специфіка, тривалість існування тощо; 9) селянство як окремішний суб'єкт, здатний до державотворення, носій унікальних духовних цінностей, зміст цих цінностей; 10) концептуальні підходи в осмисленні селянської революції в Україні. Перелік не є вичерпним, беручи до уваги стрімкі тенденції розвитку селянської революціології.

Окрім того, селянська революціологія — продукт наукової революції. Зокрема, тих інституційних та методологічних трансформацій в українській історичній науці, що мали місце у 1990-х рр. та тривають у першій чверті XXI ст.¹¹.

Одним із виявів перших змін є те, що, по-перше, аграрну історію в Україні виокремлено в самодостатній науковий напрям, фундаментальний складник, що синтетично доповнює загальну модель історії України; по-друге, на формальному і неформальному рівнях аграрна історія України представлена такими науковими інституціями: а) Науково-дослідним інститутом селянства та вивчення аграрної історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького¹²; б) науковими школами істориків-аграрників; в) спеціалізованими науковими періодичними фаховими виданнями; г) науковими форумами історико-аграрного змісту.

Вивчення Української революції 1917 – 1921 рр. на інституційному рівні представлено відділом історії Української революції 1917 – 1921 рр. Інституту історії України НАН України, відділом історії України другої половини XIX – початку XX ст. Перший спеціалізується на вивченні історії Української революції 1917 – 1921 років. Коло наукових інтересів співробітників зосереджується на вивченні процесів націо- та державотворення революційної доби початку XX ст., дослідженні різнопланових аспектів функціонування державних інститутів, політичних партій, різноманітних проявів соціального, етнонаціонального життя, взаємодії влади та суспільства, впливу на перебіг подій в Україні зовнішньополітичних факторів. Відділ видає періодичний збірник «Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 років» (з 2002 р., вийшло, як зазначено на сайті, 10 випусків¹³, а по факту – 17). Другий

спеціалізується на вивченні теоретико-методологічних засад дослідження соціально-економічних, культурних, духовних та суспільно-політичних процесів, що відбувалися в Україні впродовж «довгого» XIX ст., формування модерних націй у Центральній-Східній Європі. Із 2000 р. на базі відділу випускається збірник наукових праць «Проблеми історії України XIX – початку XX ст.», який внесено до міжнародних наукометричних баз (у 2000 – 2018 рр. вийшло 28 випусків видання)¹⁴.

Упродовж 1990-х – 2020-х рр. у методології вивчення аграрної історії України відбулися докорінні трансформації. Вони були зумовлені якісними суспільно-політичними та соціально-економічними змінами кінця 1980-х – початку 1990-х рр. Відбувся відхід вітчизняних істориків від методологічного монізму марксистсько-ленінської ідеології, вільним став доступ до раніше закритих історичних джерел, що зберігалися в архівних фондах, можливим став діалог істориків, що представляли різні напрями і течії.

Зазначені процеси не були лінійними. Умовно нами виокремлено два етапи. Перший — кінець 1980-х – 1990-ті рр. — «методологічний шок» і «методологічна невизначеність». Другий — 2000-ні – 2020-ті рр. — «методологічний ренесанс».

Методологічні трансформації 1990-х – 2020-х рр. демонструють, що в новітній українській науково-історичній, методологічній думці представлено різні підходи до розуміння селянства, селянської культури/селянської цивілізації, селянського світу. Зокрема, його осмислюють як «природне явище», як «уявну спільно-

ту», як природну форму цивілізації, з позицій руралістики та аграризму тощо. Відповідно у визначенні головного суб'єкта аграрної історії України констатуємо плюралізм методологічних підходів. Це засвідчує вихід українських істориків-аграрників із методологічної ізоляції, їхню інтеграцію до європейського та світового історико-аграрного наукового дискурсу^{15,16}.

Такі наші розмисли суголосні з позицією Т. Куна, котрий писав, що «розвиток науки — це поступовий процес, в якому факти, теорії і методи складаються у запас досягнень, який все зростає і являє собою наукову методологію і знання. Отже, нова теорія неминує відбивається на широкому фронті завершеної ними наукової роботи, і через те, хоч би якою спеціальною була галузь її застосування, нова теорія ніколи не являє собою (або, у всякому разі, дуже зрідка являє) простого нарощування вже відомого. Засвоєння нової теорії вимагає перебудови попередньої і переоцінки колишніх фактів, внутрішнього революційного процесу ... Науковий факт і теорія насправді не відгороджуються одне від одного глухим муром, хоч подібний розподіл і можна зустріти в традиційній практиці нормальної науки. Ось чому непередбачені відкриття не є просто введенням нових фактів. З цієї ж таки причини фундаментально нові факти або теорії якісно перетворюють світ ученого тією мірою, якою кількісно збагачують його»¹⁷.

Селянська революціологія, концептуальне осмислення селянської революції в першій чверті ХХІ ст. — результат відновлення національних традицій історико-аграрних досліджень в Україні, формування яких

припадає на кінець ХІХ – початок ХХ ст. Біля джерел українського наративу концептуального осмислення селянської революції стояли такі тогочасні українські інтелектуали, як, наприклад, Є. Чикаленко, Д. Донцов, М. Туган-Барановський, О. Мицюк та інші.

Український національний наратив селянської революції, зважаючи на обставини суспільно-політичного, ідеологічного характеру, був знищений сталінським тоталітаризмом, тривалий час не існував в ідейному полі радянської історичної науки. «Селянська революція» була витіснена з поняттєвого історичного радянського дослідницького поля упродовж 1930-х – кінця 1980-х рр. Навіть вживання його синоніму — «аграрна революція» перебувало під наглядом компетентних органів, що пильнували, якого значення йому надавали дослідники. Натомість було сформульовано загальносоюзну (російськоцентричну) концепцію «Великої Жовтневої соціалістичної революції» з керівною роллю більшовицької партії, гегемоном пролетаріатом та союзником — найбіднішим селянством, «ленінської аграрної політики» чи «радянської аграрної політики».

Не краща доля спіткала й українських національних інтелектуалів — авторів концепцій селянської революції. Частина з них вимушено емігрувала за кордон, частина, навіть та, що дотримувалися марксистських методологічних засад, була репресована чи фізично знищена.

Водночас, попри справжній «бум», що мав і має місце у сучасній українській історичній науці, на нашу думку, не всі аспекти такого багатовимірного явища, як селянська революція висвітлено повною мірою. Така

ситуація, з одного боку, є цілком природною, з урахуванням значного інформаційного потенціалу глибинного соціокультурного зсуву, яким стала селянська революція, а з іншого — актуалізує необхідність подальших наукових пошуків. З огляду на це, перспективним є звернення до дослідження еволюції та варіативності концептуальних підходів селянської революції в Україні, що мали і мають місце в українському історичному наративі у XX – на початку XXI ст.

Зважаючи на викладене вище, автори монографії поставили за **мету** отримати нові знання з еволюції та змісту концептуальних підходів у вивченні селянської революції в Україні впродовж XX – початку XXI ст.

Концептуальний підхід — підхід, що містить ту або іншу концепцію¹⁸. Під «концепцією» розуміємо усталене визначення: «система поглядів, понять про ті чи інші явища або процеси, спосіб їхнього розуміння, тлумачення; основна ідея будь-якої теорії, головний задум; ідея чи план нового, оригінального розуміння»¹⁹; «одна із форм наукового знання (поряд з ідеями, теоріями та ін.)»²⁰.

Відповідно до поставленої мети, монографія структурно складається зі вступу, трьох взаємопов'язаних розділів та семи підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури — примітки.

Автори намагалися дотримуватися розумного балансу в досягненні поставленої мети. По-перше, відокремили з аграристського дискурсу XX – початку XXI ст. власне селянський революційний. По-друге, брали до уваги цілісність/системність розуміння/тлумачення селянської революції. По-третє, розглядали ті концепції,

в яких фігурували такі поняття, як «селянська революція»/«аграрна революція» чи їхні синоніми. По-четверте, з одного боку, не фокусувалися на суто історіографічному аналізі проблеми, а з іншого — не оминули увагою умови і обставини, в яких відбувалося формування концепцій селянської революції.

У першому розділі «Формування українського національного історичного наративу концепції селянської революції (початок XX ст.)», що складається з трьох взаємопов'язаних підрозділів, розкрито обставини формування та сутність концептуальних підходів в осмисленні селянської революції такими українськими інтелектуалами, як Є. Чикаленко, М. Туган-Барановський, Д. Донцов, О. Мицюк. Запропоновані ними концепції селянської революції започаткували традицію українського національного історичного наративу з цієї проблематики — селянську революціологію.

Другий розділ «Український радянський дискурс селянської революції в Україні (1920-ті – 1980-ті роки)» складається з двох взаємопов'язаних підрозділів. У першому підрозділі відтворено тернисту траєкторію концептуального осмислення селянської революції у 1920-х – на початку 1930-х років: від ідейного плюралізму до ідеологічного монізму і забуття. У другому — проаналізовано український радянський наратив концепції селянської революції у другій половині 1950-х – наприкінці 1980-х років.

У третьому розділі «Новітній історико-аграрний дискурс в Україні: концептуальні підходи в осмисленні селянської революції» відображено сучасні тен-

денції концептуального осмислення селянської революції. Проаналізовано інституційні та методологічні трансформації в українській історичній науці 1990-х років – початку XXI ст. Предметно розглянуто внесок черкаської школи істориків-аграрників професора А. Морозова, а також черкаських істориків-аграрників у розвиток українського національного наративу з концептуального осмислення селянської революції.

Монографія ґрунтується на досягненнях української національної та європейської історіографічної традицій, на попередніх напрацюваннях авторів із тематики селянської революції, на вивченні широкого комплексу джерел: наукові, публіцистичні праці, протоколи і стенограми партійних з'їздів, мемуари, епістолярії, періодичні видання, художні твори.

Автори щиро вдячні співробітникам бібліотек України, які сприяли пошуку наукової літератури і створювали нам умови для праці: Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, Державної наукової архівної бібліотеки (м. Київ), Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Короленка, Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника, Наукової бібліотеки імені М. Максимовича Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, Науково-технічної бібліотеки Українського державного хіміко-технологічного університету (Український державний університет науки і технологій, м. Дніпро).

Автори висловлюють вдячність своїм попередникам із вивчення теми, матеріали і висновки яких тією чи

іншою мірою стали у нагоді, а також колегам за дружню підтримку і допомогу, слухні поради та конструктивну критику під час написання монографії.

Шана і Честь Збройним Силам України за можливість творити у сучасних умовах.

Особлива подяка — членам наших родин за підтримку у багаторічній дослідницькій діяльності.

РОЗДІЛ 1

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІО-
НАЛЬНОГО ІСТОРИЧНОГО НАРАТИВУ
КОНЦЕПЦІЇ
СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
В УКРАЇНІ (ПОЧАТОК XX ст.)

Становлення історичних знань із селянської революції на початку ХХ ст. збігається у часі з безпосереднім перебігом її подій, апогеем та фіналом етапу, що тривав упродовж 1917 – 1921 рр. Особливістю формування тогочасного українського національного наративу концепції селянської революції в Україні було те, що він тривав за умов гострого суспільно-політичного, збройного протистояння між представниками різних військово-політичних сил, що діяли в Україні в цей період, інтенсивних пошуків різними учасниками революції моделі оптимального вирішення аграрного питання. Водночас його автори — українські інтелектуали не обмежувалися монополією однієї панівної ідеології чи методології. Вони були незалежні у своєму політичному і методологічному виборі, баченні та тлумаченні сутності селянської революції.

Першими авторами українського інтелектуального продукту, в якому представлено концептуальне осмислення селянської революції, були безпосередні учасники тих подій. Вони мали різний рівень освіти, життєвого і фахового досвіду, відмінні уподобання та ідеали, належали до різних українських національних політичних таборів тощо. Попри таку багатоманітність, спільним знаменником була їхня належність до українських національно-демократичних і соціалістичних політичних кіл, україноцентризм.

«За гарячими слідами» революційних потрясінь і трансформацій формувався український історичний наратив концепції селянської революції в Україні. Перші рефлексії, концептуальні узагальнення революцій-

них подій початку ХХ ст. належать перу очевидців, безпосередніх учасників — таким українським інтелектуалам, як Є. Чикаленко, М. Туган-Барановський, Д. Донцов, О. Мицюк.

Вони не були професійними істориками у сучасному сенсі. Це не завадило їм як причетним і тісно пов'язаним із сільським господарством, аграрним питанням, селянством концептуально осмислити такий історичний феномен, як селянська революція початку ХХ ст. Результати їхньої інтелектуальної творчої діяльності представлено здебільшого у брошурах, монографіях, що відповідали канонам наукової думки початку ХХ ст.

Характерною ознакою формування тогочасного українського національного наративу концепції селянської революції в Україні було те, що більшість його творців перебувала за межами України. Вони належали до тієї когорти українських інтелектуалів, котра не сприйняла утвердження в Україні радянської моделі державності в її більшовицькому варіанті. Формою несприйняття, протесту проти неї вони обрали вимушену еміграцію.

«Новою Батьківщиною» для них стали країни міжвоєнної Європи, більшість яких у горнілі революційних потрясінь вибороли національно-політичну суб'єктність, країни Північної Америки. Так, Чехословаччина стала місцем постійного проживання в еміграції для О. Мицюка, Є. Чикаленка, певний час для Д. Донцова; Канада — від 1947 р. для Д. Донцова. Відповідно і праці українських інтелектуалів, в яких представлено концептуальне осмислення подій селянської революції, тогочас виходили друком у Відні, Львові, Празі та інших містах.

1.1 Євген Чикаленко — «літописець» селянської революції в Україні

Свідком зародження і перебігу селянської революції в Наддніпрянській Україні протягом кількох десятиріч був відомий український громадський діяч, меценат і землевласник Євген Харлампійович Чикаленко (1861 – 1929). На відміну від тих представників української й російської інтелігенції, які здійснювали епізодичні «ходіння у народ», Є. Чикаленко жив поряд із селянами протягом тривалого часу. Поміщик сам прагнув господарювати по-новому і підтримував селянське трудове господарство, дбав про духовний розвиток селян, їх культурне і політичне зростання. Своєю поведінкою і способом життя він навертав селян до українства²¹. Це було втілення тих відносин із селянським середовищем, яке культивував часопис «Киевская старина».

Є. Чикаленко залишив одне з найвизначніших наративних джерел із історії селянської революції перших десятиріч ХХ ст. — «Спогади», присвячені періоду 1861 – 1907 рр., і «Щоденник» — літопис бурхливих подій з початку ХХ ст. й аж до ліквідації його господарства більшовиками (1907 – 1920 рр.), а також епізодичні згадки

про село періоду свого перебування в еміграції. Відносини поміщиків із селянами, зокрема в 1917 р., відтворено у листуванні Є. Чикаленка з відомими громадськими діячами того часу, наприклад із Петром Стебницьким. Ці джерела характеризують особливості ведення господарства, репрезентують ситуацію на селі під час селянської революції 1905 – 1907 рр., 1917 – 1918 рр. та певною мірою в 1919 – 1920, 1922 рр. Ураховуючи вагомий пласт наукових досліджень із чикаленкознавства, увагу у цьому підрозділі зосередимо на рецепції селянської революції у спогадах Євгена Чикаленка.

«Спогади» всебічно ілюструють концептуальне розуміння їхнім автором нелінійних трансформацій, що зазнало сільське господарство на Півдні України у пореформений період. Насамперед йдеться про швидке збагачення за рахунок розвитку тваринництва, купівлю задешево землі й водночас стрімке банкрутство поміщиків унаслідок неврожаю тощо. Збитковість землеробства на Півдні України спричиняли кількарічні посухи або шкідники. Через неповернення позичальниками кредитів банк упродовж деякого часу продавав землі боржників — новими власниками землі ставали купці. У результаті такої мобілізації землі з боку інших соціальних верств дворянство дедалі більше позбавлялося свого землеволодіння.

На прикладі своїх сусідів і знайомих поміщиків, яких характеризував як «людей іншого світогляду», Є. Чикаленко висвітлює своє концептуальне розуміння тогочасних процесів «зубожіння» дворянства/поміщицтва на Херсонщині. Зокрема, докладно зацентрував на стано-

вищі дрібномаєтного дворянства. Головною причиною погіршення їхнього соціально-економічного становища він називав нераціональне ведення господарства поміщиками, які прагнули швидкого збагачення, але не враховували природних умов краю й часто банкрутували. До втрати маєтків призводило й ведення непомірно розкішного життя, як це робили його сусіди: Носач, Балицький (втратив два маєтки, отримані в спадщину), П. Зарицький, Г. Карузо (збанкрутував через надмірне захоплення породистими біговими кінями)²².

Зростання попиту на землю на початку 1880-х років зумовило підвищення цін і змусило великих землевласників та селян перебудовувати своє господарювання на новий лад. На цей час припала світова аграрна криза, відчутна в Російській імперії у 1881 – 1897 рр.²³ Південь України швидше пристосувався до умов кризи завдяки масовому розорюванню цілинних і перелогових земель: посівні площі зросли у 1,5 рази, удвічі збільшився збір хліба, але врожайність залишалася меншою, ніж в інших регіонах²⁴. Через розорювання земель стало занепадати тонкорунне вівчарство у поміщицьких господарствах. Є. Чикаленко концептуально осмислив вияви аграрної кризи кінця XIX ст. і як адаптувалися до неї поміщицькі господарства. Цей досвід адекватного реагування він здобув особисто.

Значний інтерес у чикаленківській концепції селянської революції, відображеної у «Спогадах», становить подана ним характеристика відносин у селянському середовищі. У Перешорах на Херсонщині автор описав селян за їх ставленням до праці: на тлі загальної

схильності до господарювання виокремив типи «пролетарів» і «невсипущих господарів»²⁵. Для Полтавщини з її малоземеллям зацентрував на гостроті соціальних відносин і ворожнечі, яка супроводжувалася підпалами майна і вбивствами. На основі спостережень за селянами Кононівки Є. Чикаленко виокремив три категорії селян: середньої заможності (власники 4 дес.), незаможних (колишні дворові, або невдахи-ледарі) і дукарів-кулаків. Останні наживалися на відсотках із позик голоті. Позитивну тенденцію останніх років XIX ст. на Полтавщині Є. Чикаленко вбачав у появі ініціативних, освічених селян середнього віку («інтелігентних»), які стали гуртуватися і керувати селом, зокрема, заснували кредитове товариство²⁶. З таких свідомих селян, незалежно від їх майнового статусу, з часом вийшли місцеві організатори селянської революції. По суті мислитель концептуально осмислив появу нового типу українського селянства — Актора історії, активного суб'єкта селянської революції, нової соціально-економічної та суспільно-політичної дійсності першої третини XX ст.

Заслугове на увагу подана автором «Спогадів» порівняльна характеристика селян Херсонщини і Полтавщини. Це була вдала спроба формулювання мислителем узагальненого образу селянства як активного суб'єкта тогочасної історії, характеристика соціокультурних змін, яких зазнало селянство у пореформені десятиліття, відтворення їхніх уявлень про ідеальне майбутнє. Перші спілкувалися «мужицькою» (українською мовою), але були неосвічені, другі — письменні, виписували газети, трималися гідно, вважали себе рівними

з паном. Водночас селяни на Полтавщині говорили мішаною російською мовою. Кононівські селяни схильні були обговорювати з новим паном низку питань (відчувався зиск навчання у земській школі): загальноекономічні, національні й політичні. Найболючіше аграрне питання селяни, за спостереженням Є. Чикаленка, вирішували просто: «Казна повинна землю відкупити від панів, а мужики будуть казні вічну оренту платити, ми дурно не хочемо».

Політична позиція Є. Чикаленка щодо шляхів вирішення аграрного питання стала формуватися під час розробки програми Української демократичної партії. Він обстоював передачу землі селянам за викуп, аніж очікування, коли ті відберуть її безкоштовно. Український громадський діяч висловлював прихильність аграрній програмі партії конституційних демократів, яка обговорювалася в першій Державній Думі. На його думку, реалізація Миколою II усіх проголошених ним реформ унеможливила б революцію 1917 р.²⁷ Проведення економічних реформ Є. Чикаленко пов'язував із викладанням української мови в школі, без якої уважав неможливим піднесення сільського господарства і добробуту сільського населення. На його думку, учасники Особливої наради С. Вітте мали скасувати Валуєвський циркуляр²⁸.

На позначення подій селянської революції у 1905 р. Є. Чикаленко послуговувався такими термінами, як «аграрні розрухи», «селянські розрухи», «Жакерія»²⁹. Під останньою розумів погроми, масштабні бунти. Серед учасників селянської революції у 1905 р. автор «Спога-

дів» виокремив дві категорії селян. Перша — власне селяни-бунтарі, які діяли організовано, свідомо, гуртували селян у Селянську спілку. Друга — злодії, діяльність яких не була пов'язана з працею на землі³⁰. Аналогічний термін «розрухи» вживав і О. Мицюк на позначення селянської революції.

У чикаленківській концепції селянської революції чільне місце відведено і формам селянської революційної боротьби. Зокрема, зафіксовано, що вони стосовно до найближчого оточення — великого землевласника у 1905 р. мали мирний характер. З-поміж мирних активних форм селянської революційної боротьби ним виокремлено такі: тиск на поміщика з метою передачі землі для обробітку за третій сніп, а також відправка додому сільськогосподарських робітників. Завдяки доброзичливим стосункам з селянами, встановленими у попередні роки, жоден із маєтків Є. Чикаленка не постраждав від селянських бунтів ні в 1905 р., ні в 1917 р. Хоча навколо, за свідченням автора, щоночі в 1905 р. горіли поміщицькі садиби, а наступного року неспокій був пов'язаний із ставленням влади до першої Державної Думи, де в цей час дискутувалося аграрне питання, і реакцією селян. «Я певен був, що коли не дадуть селянам землі, то підійметься Жакерія, Пугачовщина, хоч за себе і за свою сім'ю я був спокійний: я знав, що у селян я заробив «полегкість»», — так описував своє становище і настрої Є. Чикаленко влітку 1906 р.

Автор «Спогадів» представив і концептуальне осмислення наслідків селянської революції у 1905 – 1907 рр. З-поміж них вигідними для селян він вважав такі:

1) скасування обмежень для селян щодо їх державної служби; 2) ліквідація кругової поруки; 3) призупинення виплат селянами викупних платежів за землю; 4) полегшення умов купівлі землі через Селянський банк. Окрім того, селянська революція спонукала поміщиків більше продавати землю: основним продавцем, за спостереженнями Є. Чикаленка, виступали середні землевласники, які найбільше постраждали від погромів. За виручені від продажу землі кошти частина поміщиків стала займатися підприємництвом, частина перетворилася на рантьє, а деякі знову придбали землю після заспокоєння у країні. Водночас це вже були менші маєтки, бо ціна на землю знову зросла³¹. Тобто, автор «Спогадів» як п'ятий результат селянської революції у 1905 – 1907 рр. відзначив інтенсифікацію економічних процесів у сільському господарстві.

Упевненості у своєму майбутньому після селянської революції 1905 – 1907 рр. не відчували ні землевласники, ні селяни. Про нову хвилю селянського невдоволення йшлося у записі «Щоденника» Є. Чикаленка від 16 грудня 1910 р.: «Селянство, яке дістало найбільше користі від визвольного руху, як хто, теж незадоволене. <...> Само собою, що селянство, яке марило про всю землю, глибоко незадоволене тими полегкостями, які йому дісталися, і мріє все-таки про стару мрію, але вже не на старий лад». У такий спосіб він не ідеалізував тимчасове згасання селянської революційної боротьби, результатів проурядових аграрних ініціатив П. Столипіна. Останні він розумів як заходи з відтермінування, а не припинення селянської революції.

Спокій великих землевласників залежав від стабільності державних інституцій. Підозри на розгортання нової «внутрішньої війни» селян проти поміщиків з ще більшими масштабами погромів виникали у Є. Чикаленка у зв'язку з можливою війною Росії проти Австрії та Німеччини (запис від 14 лютого 1913 р.).

Перша світова війна спричинила нестачу робочих рук у селянських господарствах і поміщицьких маєтках, економічну кризу в імперії загалом. Відчув її вияви і Є. Чикаленко, подавши їхнє концептуальне осмислення. Власноручно господарюючи у маєтку в Перешорах на Херсонщині, він зазначив: «Хазяйнувати цього літа, 1915 року, було ще тяжче, як минулого, бо людей ставало на селі все менше та менше; крім того, раз у раз реквізували коні та повозки, або вигонили селян возити всякі військові речі. Землі зоставалося все більше необробленої, доводилося її покидати на сінокоси, а невідомо чим їх косити, коли й людей поменшало, і сіножаток ніде не можна було придбати»³².

Ще гірше стало з настанням 1917 р.: «Господарювати було безмірно тяжче, як за попередніх років: як людей, так і кращу худобу позабирали до війська, лишилася сама каліч та молодник». В економії працювали майже винятково хлопчачи, які «робили коли хотіли і що хотіли». Через господарську розруху та соціальну нестабільність Є. Чикаленко став розпродувати своє господарство, хоча цьому й перешкоджав волосний комісар. Однак господар маєтку продав хліб за встановленою ціною, коней, худобу, залишивши лише породистих тва-

рин для розведення³³. Інші поміщики теж вважали за доцільне розпродати своє майно.

Розвиток селянської революції на місцях після лютових подій 1917 р. у Петрограді багато в чому визначався особистими відносинами поміщиків із селянами та ступенем їхньої залученості до господарської діяльності й селянського життя. Є. Чикаленко вів зразкове господарство площею 100 дес. і був «великоземельним сусідом» для селян. З березня до жовтня 1917 р. він мешкав у своєму маєтку в с. Перешори й особисто спостерігав драму руйнування старого соціального укладу. Уже у квітні 1917 р. селяни Херсонщини почали грабувати маєтки та ділити землі поміщиків, однак, попри підбурювання фронтовиків-дезертирів, ніякої шкоди господарству Є. Чикаленка не робили.

У «Щоденнику» є фрагменти, які відображають концептуальне розуміння Є. Чикаленком суспільно-політичного тла селянської революції в 1917 р., свідчать про нелінійне розгортання селянської революційної боротьби на місцях. Наприклад, цікавими є його рефлексії стосовно лідерів селянської революційної боротьби. Ним звернено увагу, що своїми ватажками після Лютого 1917 р. селяни дуже часто обирали людей «бувалих», які побачили світ, мали певний політичний або життєвий досвід. Громаду в с. Перешори на Херсонщині, наприклад, очолив фронтовик А. Куцопера, який до революції був поліцейським, до того ж глибоко аморальною та безсовісною людиною. Обираючи таких шахраїв, селяни сподівалися, що їх, «бувалих, на всі боки битих», поміщики не зможуть об-

манути. Також до сільських комітетів у 1917 р. входили або ж створювали їх фронтовики-дезертири³⁴.

У листі до В. Винниченка від 16 червня 1917 р., відправленого після оголошення I Універсалу, Є. Чикаленко переконував керівника українського уряду, що різні з'їзди (селянські, військові, вчительські) створили оптимістичний настрій діячам Центральної Ради, які перебували в Києві й вважали, що «з'їзди ці виразно відбивають настрої мас». Насправді селянські маси залишалися національно несвідомими, керували ними «колишні урядники, жандарми, ще недавні хабарники та злодії». Тому Є. Чикаленко звернув увагу на потребу широкого інформування селянства: уряд мав надсилати до сільських управ брошури, інструкторів, які б на місцях пояснювали всі питання, пов'язані з проголошенням автономії та загальнодержавного будівництва. Про це писав і М. Грушевському. Він апелював до досвіду партії конституційних демократів, які з Одеси розсилали свої програми та інструкторів³⁵.

У листі до П. Стебницького від 27 червня Є. Чикаленко висловив щирий жаль, що провінція залишилася байдужою до проголошення автономії України, українізації школи, а цікавилася лише, як «земельки добитися». Всі вірили демагогам, які спритно грали на селянських інстинктах, обіцяючи безкоштовне наділення землею, панською худобою та реманентом. Наслідками цього були зростання заколотів у селах та поширення анархії на місцях. Думок навіть демократично налаштованих і національно-свідомих землевласників-поміщиків селяни перестали дослухатися. Втрату свого ав-

торитету серед селян відчув і Євген Харлампійович, про що повідомляв у листах П. Стебницького від 11 липня та А. Ніковського від 16 липня 1917 р.³⁶

Є. Чикаленко категорично не сприймав політику соціалізації Центральної Ради. Він критикував М. Грушевського за помилковість його позиції: «...повернувшись 1918 року з Житомира з німецькою силою, замість будування дрібнобуржуазної селянської держави, став на чолі соціал-революціонерів і голосно в друковій заявив, що Центральна Рада покаже світові «зразок соціалістичної держави»»³⁷. Нагадаємо, що ця теза була висловлена М. Грушевським у брошурі «На порозі Нової України: гадки і мрії». При зустрічі Євген Харлампійович намагався переконати Михайла Сергійовича, що будівничим власної національної держави має бути середній землевласник, що володіє від 15 до 150 дес. Великі землевласники (росіяни і поляки) налаштовані вороже до України, а біднота не зможе розвинути сільську і фабричну промисловість. Отже, Є. Чикаленком обгрунтовано думку про те, що середньозаможне селянство — носій державницького потенціалу, фундамент української державності. Моделлю останньої вважав «дрібнобуржуазну селянську державу».

Уряд В. Голубовича перед розпуском Центральної Ради, намагаючись порозумітися з німецьким військовим командуванням, погодився залишити за власниками не менше 40 дес. землі, а кандидатуру Є. Чикаленка висунув на посаду міністра земельних справ. Однак той відмовився від цієї пропозиції, бо вважав за потрібне до-

тримуватися майнового і виборчого цензу, тобто 150 дес. землі у Центральній Україні й 200 – 250 дес. у Степовій.

Є. Чикаленко під час Української революції свідомо відмовився від керівних посад, мотивуючи своїм поважним віком, хворобою, небажанням відповідати за чужі помилки. Він реально знав стан справ у сільському господарстві, національному державному будівництві, розумів ті труднощі, які виникли на шляху вирішення аграрного питання. Маючи практичний досвід господарювання на землі, Є. Чикаленко усвідомлював потребу відновлення земельного і продовольчого ринку, фінансової системи тощо. Натомість дармове наділення селян землею — тогочасний тренд, висловлюючись сучасною мовою, цього не могло гарантувати. Він вважав, що землевласники (за винятком великих) могли б піти на компроміс, якби їм залишили по 150 дес. землі, а за решту держава сплатила б паперами. У цьому він бачив реальну формулу замирення селян із великими землевласниками. По суті — конструктивне завершення селянської революції.

З проголошенням Гетьманату 1918 р. й відновленням інституту приватної власності загалом і на землю зокрема Є. Чикаленко не поспішав їхати до своїх маєтків улітку 1918 р. Майно в обох господарствах залишилося цілим і непограбованим, тож не було потреби карати селян. Однак після більшовицького «Декрету про землю» і земельного закону Центральної Ради зникла довіра між селянами і поміщиком. Така негативна зміна була зумовлена тим, що більшовики «Декретом про землю» створили прецедент узаконення соціального грабунку, ска-

сувавши приватну власність на землю. Землевласник, якого селяни раніше вважали добрим другом, тепер перетворився на класового ворога. Тому Євген Харлампійович чекав відновлення законності, ринкових операцій і сподівався продати селянам всю іншу землю, залишивши собі невелику ділянку (для дачі). На початку вересня 1918 р. він з'їздив на десять днів до Перешпор, а наприкінці вересня — на три дні до Кононівки, щоб перевірити рахунки й господарську діяльність управителів³⁸.

Прикметною рисою економічного життя на селі за Гетьманату став дефіцит товарів. Придбати потрібні для господарства речі навіть за політично стабільної ситуації й регулярного залізничного сполучення в серпні 1918 р. було неможливо: на селі були відсутні дошки, цвяхи, цегла, вапно, скло³⁹. Восени посилювався дефіцит продовольства і на тлі зростання цін на хліб селяни охоче стали братися за оранку землі, платили «величезні орендні гроші». Тому економії змогли засіяти озимий хліб⁴⁰.

Реакцією селян на не повною мірою продумані дії гетьманського уряду, розправи над селянами з боку великих землевласників, поширення соціалістичних та більшовицьких ідей стало наростання селянської революційної боротьби. Найпоширенішими її формами були: «стихийний аграрний терор», підпали, потрави посівів, вбивства землевласників. Наприклад, у грудні 1918 р. селяни Полтавщини почали розстрілювати своїх поміщиків та управителів за жорстоке ставлення до них після гетьманського перевороту⁴¹. Все це разом не сприяло посиленню соціального примирення на селі між поміщиками й селянами.

Після осені 1918 р. Є. Чикаленко до своїх маєтків більше не повертався. Зв'язок із херсонським маєтком у Перешорах було втрачено зовсім. У Кононівці на Полтавщині мешкали його перша дружина, дві невістки та троє їхніх дітей, періодично — сини Петро та Іван. Вони жили під захистом селян аж до їхнього виселення більшовиками наприкінці 1922 р. Для тих членів родини, що мешкали в Києві, управитель надсилав продукти залізницею. Селяни нічого не руйнували в господарстві й навіть у 1920 р., як і до революції, платили половину за користування землею, хоч їх до цього й не змушували. Коней з господарства забрали більшовики, а син Іван розпродав селянам іншу худобу, залишивши для сім'ї лише дві корови та сільськогосподарський реманент (або роздав його на сховок)⁴².

Опинившись в еміграції, Є. Чикаленко в 1921 р. політичні надії на продовження боротьби проти більшовиків і повернення в Україну став покладати на С. Петлюру. Однак його позиція щодо вирішення аграрного питання залишалася незмінною: компроміс між селянами і поміщиками. За останніми пропонував залишити землю згідно з земським цензом, щоб вони займалися підприємством, а все інше держава мала викупити і розпродати на довгострокову виплату тим селянам, які бажали господарювати; бо інша частина селян піде працювати на фабрики і заводи. Він усвідомив, що не можна всім давати землю, хтось має розвивати і промисловість.

Навесні 1921 р. Є. Чикаленко закликав усі політичні сили в еміграції об'єднатися навколо уряду УНР і С. Петлюри та підняти всенародне повстання проти

більшовиків. З перемогою повстання пропонував обрати свого, українського, монарха і будувати конституційну монархічну державу, бо до республіканської форми українці ще не доросли⁴³.

Отже, є достатньо підстав констатувати, що у «Спогадах», «Щоденнику» представлено цілісну картину розуміння Є. Чикаленком подій селянської революції в Україні у 1905 – 1907 рр., 1917 – 1922 рр. Він був безпосереднім свідком, учасником тих подій, а водночас інтелектуалом, що зумів залишити цілісні знання, створивши чикаленківську концепцію селянської революції — невід’ємну частину українського історичного наративу.

Її основні компоненти умовно зводяться до таких положень. Перше. Ним хронологічно, відповідно до тексту «Спогадів» та «Щоденника», селянську революцію в Україні окреслено 1905 – 1907 рр., 1917 – 1920 та 1922 рр. Запропоновано поняттєвий апарат на позначення селянської революції: «аграрні розрухи», «селянські розрухи», «Жакерія». Друге. Передумови селянської революції — нелінійні трансформації, яких зазнав пореформений селянський світ у другій половині XIX – на початку XX ст. Третє. Соціальна структура селянства. Формування нового селянина — Актора історії, будівничого української національної державності, активного суб’єкта революційної боротьби, суспільно-політична поведінка якого визначала прийняття тих чи інших проурядових аграрних ініціатив. Четверте. Узагальнений образ українського селянства, його характерні риси та особливості. П’яте. Фор-

ми та різновиди, об’єкти селянської революційної боротьби, динаміка їх реалізації. Шосте. Ідеологія селянської революції, ідеали селянства, його настрої та динаміка їх змін. Сьоме. Формула завершення селянської революції, яка передбачала як задоволення прагнень і устремлінь селянства, так і створювала передумови для інтенсивного розвитку сільського господарства як складника економіки — фундамента української національної моделі державності.

1.2 Селяноцентричні революційні рефлексії

М. Туган-Барановського і Д. Донцова

Український економіст, професор Михайло Туган-Барановський (1865 – 1919), у минулому — легальний марксист, член ТУП і української Громади в Петербурзі, аналізував революційні події «за гарячими слідами». У праці «Русская революція и соціалізмъ» (1917) Михайло Іванович російську революцію чітко визначив як явище не лише політичне, а і соціальне. Водночас він категорично наполягав на тому, що вона «не революція соціалістична». З цього приводу вчений-економіст писав: «Наша революція є не лише політичною, але і соціальною. Точніше кажучи, вона повинна набувати, в міру свого подальшого поступального розвитку, дедалі більшого і більшого соціального характеру».

Визначаючи соціальний характер революції, М. Туган-Барановський акцентував на її селяноцентричному змісті. Стосовно першого (соціального характеру) він обґрунтовано писав, що революція відбулася в інтересах «трудящих класів, і її неминучим результатом має бути величезний підйом цих класів». Завдяки революції докорінних змін зазнає соціальна структура, зокре-

ма припинить існування «клас крупних землевласників-поміщиків». Революція відкрила вікно соціальних можливостей для тих соціальних верств, що раніше перебували на маргінесі імперського соціуму. Інструментом їх реалізації є «ера величних соціальних реформ».

З приводу другого (селяноцентричного змісту). Насамперед соціальні реформи мають стосуватися сфери аграрних відносин. Їх результат — передача землі трудовому народу на умовах, що «понад усе сприяють піднесенню виробництва суспільної праці». По суті економіст говорив про аграристський принцип вирішення аграрного питання. Політичне майбутнє оновленої моделі державності він убачав у «величній селянській демократії». Остання, на його переконання, «очолить стару Європу». Економічним підґрунтям «величної селянської демократії» учений вважав «селянське трудове господарство, поєднане кооперацією у потужні союзи та об'єднання»⁴⁴.

Соціально-політичний, а не соціалістичний характер революції, на думку М. Туган-Барановського, зумовлено тим, що ключову роль у ній відіграє селянство. Воно «прагне вести власне господарство, прагне орати не чужим ралом і не чужим конем, а своїм власним ралом і своїм власним конем, щоб трудовий продукт належав не будь-кому іншому, а йому самому». Ідеалом селянина є «його власне господарство з достатнім робочим інвентарем і з достатнім землезабезпеченням».

Індивідуалістська сутність селянства, обґрунтовував учений-економіст, є його визначальною рисою. Навіть погоджуючись із тим, щоб відчужена поміщицька

земля перейшла у «загальнонародну власність», селянин хоче «навіть не на своїй землі вести власне господарство». На переконання М. Туган-Барановського, для селянина «прийнятна заробітна плата» не є визначальною цінністю. Заради неї він не погодиться «відмовитися від свого господарства, віддати своє рало, свого коня, свій трудовий продукт державі й працювати натомість на якійсь державній фермі». Така пропозиція є неприйнятною для селянина і він «без будь-яких вагань відкинув би її». Визначальною цінністю для селянина, як доводить «надзвичайна енергія селянської вимоги землі», є те, що «селянин не може мислити свого добробуту інакше, ніж у межах свого власного господарства». Зважаючи на це, з переходом у різний спосіб поміщицької землі у власність/користування селян, вони «ще сильніше триматимуться за своє господарство і не проміняє його ні на жодну державну службу, які б привабливі умови йому не пропонували».

Індивідуалістська сутність селянства, за спостереженнями вченого, відображала, окрім іншого, й об'єктивні показники господарського розвитку. Вони засвідчують неухильну тенденцію до посилення інституту приватної власності у сільському господарстві, зміцнення індивідуальних селянських господарств, а не усупільнення селянських засобів виробництва. М. Туган-Барановський, оперуючи чисельною статистикою, що відображала реалії землеволодіння/землекористування напередодні революційних подій 1917 р., писав: «Селянин не втрачає, а набуває землю. Нічого схожого на масову пролетаризацію селянства не спостерігається

ся, а спостерігається протилежне — перехід приватновласницької землі до рук селянства. Зростає ... трудове селянське господарство».

Індивідуалістська сутність селянства, ідея одноосібно володіти своїм господарством — ключові моменти у розумінні та трактуванні економістом селянського характеру соціально-політичних революційних потрясінь, сучасником і учасником яких він був. Оперуючи ними, учений з'ясував чому селяни, їхні депутати «поза соціалізмом і ні до якого соціалістичного перетворення сучасного ладу ... органічно не придатні»⁴⁵.

Цю ж думку ним предметніше розкрито у праці «Політична економія [наука про народне господарство]» (була написана в 1918 р. і видана після смерті автора). Вчений відтворив індивідуалістський характер селянства таким чином: «В той-же самий час він (селянин — автори) має свою землю й уперто тримається її. Його мрія — заможне господарство в себе дома, в своїм селі; він не хоче кинути свого поля та йти в наймити до поміщика або в місто. Ні, він хоче бути хазяїном, мати свою хату, свого коня, свою корову, свій плуг, працювати не по чужій указці, а по своїй волі, у себе самого. З цього й виходить у нашого селянина величезне бажання землі. Без поширення свого землекористання він не може вибитися із злиднів; і ця необхідна йому земля лежить у його під боком, у сусіднього поміщика»⁴⁶.

Передусім він розрізнив пролетарія, як його різновид — сільський пролетар, і селянина. На соціалістичний переворот здатний лише пролетар, селянин — інший, соціалістичні ідеали не для нього. «Пролетаризований

робітник, батрак, що працює в економії поміщика, може бути таким же переконаним соціалістом, як і фабричний пролетарій», — зауважив учений. Соціалістичні ідеали сприймаються пролетаріями з легкістю, оскільки «соціалізм обіцяє йому дати дуже багато, нічого не забираючи, окрім, як говорив Маркс, його кайданів».

Селяни соціалізму не хочуть і не «можуть у своїй масі його хотіти, які б соціалістичні жупели вони на себе не чіпляли ...». «Любов до свого селянського господарства» (індивідуалістська сутність селянства — автори) — визначальний критерій окремішності селянина від пролетарія, з одного боку. З іншого — причина того, що селянин «стоїть поза соціалістичним ідеалом».

Розмежовуючи пролетарів та селянство, М. Туган-Барановський визначив ще один критерій в їхній окремішності — ступінь організаційної єдності, спільності. Робітничий клас, вважав класик, представляв собою «розсипану храмину». Натомість селянство — «містить у середині себе різноманітні організаційні зв'язки»⁴⁷.

У праці «Політична економія [наука про народне господарство]»⁴⁸ вченим доповнено та конкретизовано його судження щодо селянської революції: розкрито її причини, мету, хронологію та інші аспекти.

Як і Д. Донцов та О. Мицюк, джерела селянської революції професор вбачав у незавершеності Великої реформи 1861 р. Ним з'ясовано, що, за задумом реформаторів, звільнення селян із кріпацтва не передбачало зменшення розмірів їхнього землеволодіння/землекористування.

На практиці вийшло навпаки. По-перше, селянське землеволодіння/землекористування зменшилося на 1/5 частину. По-друге, за отриману землю селяни сплачували надмірно високі податки, «які в більшості перевищували її справжню доходність». По-третє, такі категорії селян, як «дарственники», «дворові», «що переписалися перед визволенням у міщане» поповнили лави мало- та безземельних селян. За підрахунками дослідника, «дарственників» нараховувалося 6%, «дворових» — 720 тис. «душ чоловіцтва», тих, хто змінив свій соціальний статус — «багато селян». По-четверте, ситуацію з селянським мало- та безземеллям ускладнив демографічний бум. По-п'яте, серйозною у сільському господарстві залишалася проблема нерівномірного розподілу селянського землекористування/землеволодіння «по різних місцевостях і по різних окремих селянських групах».

На переконання М. Туган-Барановського, мета селянської революції — «збільшення земельного забезпечення» шляхом знищення «великого капіталістичного землевласництва і передачі всієї землі трудящому народові без жадного викупу». Підтримуючи гасло «соціалізація землі», селянство трактувало його як «найбільше поширення свого землекористування». За його твердженням, зазначена мета селянської революції була досягнута. Поміщицьке господарство було зруйноване. У такий спосіб селянство для вченого — руйнівник великого землеволодіння.

Селянську революційну боротьбу мислитель позначив загальнопоширеним тогочас поняттям «селян-

ський рух». Окреслив і хронологію – 1905, 1917 рр. Ним визначено особливості селянської революції: 1) територіальна масштабність; 2) масовість; 3) єдність гасел і мети для різних селянських груп: «Землі вимагали не тільки ті групи селянського населення, які мають її значно менше від середнього земельного забезпечення селянського двору в данній місцевості, але й уся маса середнього селянства. В цьому, власне, й полягала міць селянського руху».

Селянське малоземелля дослідник трактував не лише як брак достатньої кількості десятин. Під ним він також у більшості випадків розумів і відсталість «селянського хліборобського виробництва». У такий спосіб він розрізняв фізичне та технологічне малоземелля.

Вченим виокремлено відмінності у розвитку сільського господарства в Україні та Росії, окремішність українського селянина від російського. На його думку, по-перше, в Московщині домінувало передільне громадське землеволодіння; по-друге, зважаючи на природно-кліматичні особливості Росії, мала місце спеціалізація. Зокрема, «на півночі Росії ... переважає молочарство. В московському промисловому районі ... маса селянського населення живе ... з різнородних промислів ..., кустарного виробництва ...»; по-третє, «у більшості Московщини група багатших селян майже не видна серед загальної бідноти».

Натомість в Україні, зазначав М. Туган-Барановський, по-перше, «передільної общини зовсім не було, і тільки в східній та південній частинах України общинні переділи з'явилися в 19 віці»; по-друге, «маса селян-

ського населення живе майже виключно з хліборобства»; по-третє, в Україні чисельність заможного селянства більша, ніж у Росії.

Висновком із порівняльної характеристики розвитку сільського господарства в Україні та Росії є обґрунтована теза про те, що «український селянин значно більше зближений до свого шматка землі, ніж селянин Московщини»⁴⁹.

Підсумовуючи викладене вище, є достатньо підстав констатувати, що М. Туган-Барановський мав концептуальне розуміння подій селянської революції у 1905, 1917 рр. Її він чітко визначав як соціально-політичну. У його праці селянська революція позначена терміном «селянський рух». Водночас відсутні чітко визначені нижня та верхня хронологічні межі, констатовано селянський рух у 1905 і 1917 рр.

Основні положення концепції селянської революції М. Туган-Барановського умовно можна звести до таких сентенцій. Перше. Причини селянської революції були закладені недосконалістю проведення Великої реформи 1861 р., нелінійними трансформаціями селянського світу в другій половині XIX – на початку XX ст. Друге, у селянстві вбачав окремішний світ, відмінний від пролетарського; світ, який не сприймав соціалістичних ідей; світ, цінностями якого є індивідуалізм, любов до своєї землі, одноосібне володіння своїм господарством; селянство — активний суб'єкт тогочасних соціально-економічних і суспільно-політичних трансформацій. Третє, українське селянство відмінне від російського розмірами і формами землеволодін-

ня/землекористування, статками, ментальністю тощо. Четверте. Мета селянської революції — розширення селянського землеволодіння шляхом ліквідації великого землеволодіння. П'яте. Соціально-політичний характер революції відкрив широке вікно соціальних можливостей для селянства; селянська демократія, заснована на кооперованих індивідуальних селянських господарствах — перспективна суспільно-політична та соціально-економічна державницька модель.

По суті вчений, перебуваючи в епіцентрі революції, зумів концептуально осмислити її сутність, спрогнозував можливі варіанти розвитку. Обґрунтував роль селянства як Актора тогочасних революційних подій. На жаль, часу для спостереження за перебігом селянської революції і аналізу її наслідків доля вченому не відвела. 29 січня 1919 р. М. Туган-Барановський помер в Одесі під час подорожі на Паризьку мирну конференцію.

Дмитро Донцов (1883 – 1973) долучився до політичного життя в Наддніпрянщині як відомий медійник і політик із закордонним досвідом: у 1918 р. він очолив Українське телеграфне агентство в уряді П. Скоропадського, а в 1919 – 1921 рр. був призначений Директорією в. о. керівника преси та інформації української місії у Берні⁵⁰.

Концептуальне осмислення Д. Донцовим подій Української революції 1917 – 1921 рр. представлене у праці «Підстави нашої політики» (далі — «Підстави ...»), написаній у період його перебування у Берні впродовж 1920 – 1921 рр. Книга була завершена автором на початку січня 1921 р. Про це у листі до дружини філософ з

приємністю писав: «Книгу свою скінчив і чуюся як жінка, що вже має роди за собою»⁵¹.

У «Підстави ...» відображено рефлексію мислителя про революцію як явище загалом і про Українську зокрема, сформульовано авторську концепцію її селянського характеру. Традиційно для академічного викладу Д. Донцов розпочав із поняттєвого апарату. Термін «революція» етимологічно він вивів із французької мови — «la revolution». Не заперечував проти первинного значення поняття, як «оборіт землі навколо сонця». На підставі цього «революція» тлумачилася ним, як «... коловоротний рух, що кінчить ся в тім своїм пункті звідки почав ся ... рух, котрий ніколи ніякого кінця не сміє мати». Запропоноване мислителем розуміння вигідно різнилося у кращий бік, порівняно із домінуючою тогочас версією «революція». Під ним, зазвичай, розуміли те, що «має в нас якийсь містичний і, що так скажу, анти-науковий змисл» як «просто великих розмірів дебош».

У природі революції, переконував Д. Донцов, домінує ірраціональне: «не акція, не свідомий плян, а помста». Відповідно революцію чинять не з метою, «щоби щось позитивного досягнути, лише тому, що ображене революційне сумління шукало виходу на вні». У такий спосіб для мислителя революція — ірраціональність. Натомість «контрреволюція» — «тенденції замінити анархію новим, але все ж ладом, котрий, як і щойно повалений, незабаром починає зраджувати нахил до стабілізації, а значить і до консерватизму». Тобто, «контрреволюція» в його трактуванні — ураціональнення ірраціональної революції.

Революцію 1917 – 1921 рр. він вважав соціально-політичною. За результатами розмежовував російську і українську. Перша, на його переконання, зумовила докорінні політичні зміни, спричинила падіння «царського абсолютизму, офіційного православ'я і політичної переваги російської народності». Друга — Українська — своїм результатом мала суб'єктивізацію й формування української нації, уконституювання «власних форм політичних, правно-державних і церковних». Ключова відмінність обох революцій полягала в їхніх рушійних силах. Рушійною силою і творцем Української революції, як вважав мислитель, були «Українці, а не Росіяни».

Ще одна відмінність Української революції від російської полягала в її характері, в конкретному русії або Акторі. Д. Донцов сформулював авторське бачення Української революції. Вона в його розумінні соціальною — буржуазною, а не соціалістичною. Є «витворенням поважної верстви середнього селянського буржуа, типа, котрий *mutatis mutandis*, як одно око до другого буде подібний до сего мужика, котрому присвятив стільки годин свого таланту Мопасан». Несоціалістичний характер Української революції він убачав у такому. По-перше, соціалістичні ідеї не мали масового поширення з-поміж селянства, «за ними ніхто не стояв, окрім горстки мійського робітництва і неосвіченої, здеклясованої та змосковщеної, хоч і закоханої в «Кобзарі», інтелігенції». Бідне селянство було «від соціалізму так само далеко, як й інші селяни». По-друге, робітники і селяни — відмінні один від одного. Насамперед у джерелах доходів. Робітник, маючи джерело доходів заробітну

плату, «може бути соціалістом». Джерело прибутку селянина — приватна власність, а тому він є «сторонником засади приватної власності»⁵². Їхня окремішність за цим критерієм зумовлює і принципову відмінність між ними та між революціями, Акторами яких вони є. По-третє, метою участі селян у революції, беручи до уваги другий фактор, є збільшення власної заможності.

У такий спосіб обґрунтованим вважаємо висновок філософа з приводу того, що, революція, яку зробило в Україні селянство, не могла «бути соціалістичною», навіть в своїх замірах. Не була вона нею і фактично»⁵³. Українська революція, яка носила селянський характер, тривала від 1902 р. Українська революція 1917 – 1921 рр. — логічне продовження селянської революції, започаткованої у 1902 р. селянами Харківщини та Полтавщини. Селянська революція 1902 р. — це вибух енергії української нації, який відбувся на три роки раніше за Першу російську революцію 1905 – 1907 рр.

Д. Донцовим чітко розкрито причини селянської революції. Вони, зокрема, полягали «в недокінченості того перевороту, котрий зробив в 1863 р. Александр II». Очевидно, що він мав на увазі Велику реформу 1861 р. — ліквідацію кріпосного права у Російській імперії. Далі по тексту мислитель однозначно говорить про недосконалість і незавершеність цього масштабного загальнодержавного заходу — ліквідації кріпосного права, наявність посткріпосницьких елементів на селі. «Недокінченість» Великої реформи 1861 р., на його думку, спричинила: 1) селянське малоземелля — «селяни втратили до 24% землі»; 2) економічну залежність селянина від пана;

3) низький економічний і соціально-правовий статус селянина; 4) прагнення селян до володіння землею, на якій він працював; 5) прагнення до волі — «остаточне скасування» панщини як економічної залежності.

У прагненні селян до волі Д. Донцов убачав ще одну ознаку окремішності Української революції від російської — це її європейскість. Зокрема, поділяючи думку О. Бауера, він «бачить в сій новій революції за повне знищення панщини аналогію до європейської революції 48 р.». Аналогічні селянські революції на початку XX ст. відбулися у «цілій Східній та Середній Європі. Угорщина, Румунія, Крoація, Польща і Балканські Держави так само, як і Україна, стоять під знаком великої селянсько-буржуазної революції ... »⁵⁴.

Потужним зовнішнім геополітичним фактором новітньої історії країн Європи загалом і Центрально-Південно-Східної зокрема, на думку теоретика інтегрального націоналізму, стала Перша світова війна. Як потужний каталізатор трансформації політичної карти Європи, вона спричинила докорінні багаторівневі зміни. Одним із їхніх виявів була селянська революція у країнах Центрально-Південно-Східної Європи загалом і в Україні зокрема.

Результатом тогочасних тектонічних зсувів стала поява на авансцені європейської історії початку XX ст. нового Актора — селянства. За Д. Донцовим, «з загалюканого білого раба, невільника міста» селянин став центром, «віссю, коло котрої зачинає крутити ся все господарське життя країн, діткнутих війною». Селянський пріоритет виразно себе виявив у таких сферах: 1) еко-

номіка; 2) оборона. Водночас відбулися трансформації й в українському націократичному житті. В українських тогочасних реаліях, як вважав мислитель, «кляса дідицько-шляхоцька ... випустила тепер з своїх німецьких рук зброю». Зважаючи на це, логічним, на його думку, став перехід до селянства і впливу політичного⁵⁵.

Фактично Д. Донцовим обгрунтовано думку про селянство як носія української ідентичності, втілення національних ідеалів і чеснот, соціально-економічної та суспільно-політичної основи української державності. Він констатував, що українці — селянська нація. «Український селянин свою революцію вже зробив і ніякої іншої вже не потребує»⁵⁶.

Чільне місце у донцовській концепції селянської революції відведено її суб'єктному складнику, тим докорінним змінам, що зазнало селянство, і аналізу тих нових прикметних рис, що воно набуло за час від ліквідації кріпосного права, які рельєфно увиразнюють його окремішність від решти суб'єктів революційних трансформацій. З-поміж них Д. Донцов виокремив такі. Перша — глибока свідомість своїх інтересів. Друга — «великий політичний інстинкт». Третя — «бистра орієнтація». Четверта — «незломна упертість в переслідуванні цілей». П'ята — «організаційний сприт». Шоста — «змісл порядку». Сьома — «повна байдужість до паціфізмів, антімілітаризмів та інших «ізмів»». Восьма — «арістократична відраза до всяких форм охлократії, насильно накиданих ... інтелігенцію»⁵⁷.

На підставі таких розмислів філософ обгрунтував авторський концепт селянства. Його він чітко іденти-

фікував як фундамент міцного будинку «власної державности», як геній «української раси», який наділений «глибокою мудрістю», «вродженою шляхотністю, розвиненим змістом до дістінкції».

Подібно до М. Туган-Барановського, Д. Донцов запропонував цікаве розуміння «селянської демократії». Про неї він говорив, акцентуючи на ролі селянства як будівничого «власної державности». Донцовським ідеалом останньої була «селянська дрібно-буржуазна республіка»⁵⁸. Державницьке майбутнє України ним пов'язувалося з селянством і селянською дрібно-буржуазною республікою.

Синонімом до поняття «селянська дрібно-буржуазна республіка» для філософа було поняття «селянська демократія». З-поміж строкатого розмаїття тогочасних демократій у якісно кращий бік вирізнялася демократія, ідентифікована Д. Донцовим як демократія «самодисципліни, вищих ідей, котрі, як «родина», «рідний край», «суспільна солідарність» роблять з агломерату ріжнобіжних волей один громадський організм вищого порядку». Така демократія, в його розумінні, — «елемент продукції, праці та елемент свободи і самодіяльності». Вона для нього — ідеал. Типовою країною з ідеальною демократією він вважав «північну Америку».

Водночас не лише «північна Америка» уособлювала в собі донцовський ідеал демократії. Її риси він убачав і на європейському континенті. Зокрема, у селянських демократіях загалом і в українській зокрема. Завдяки власне селянству, доводив мислитель, демократія набуде нового «подиху життя», «коректури». Під впливом селянства і

його сили демократія зможе встояти перед цивілізаційними викликами і не стати жертвою останніх⁵⁹.

Таким чином, є достатньо підстав говорити про те, що ідеальною Д. Донцов вважав демократію українських селян. Її він розумів як варіант загальної ідеальної демократії, властивої Північній Америці та європейським селянським демократіям. У такий спосіб він не применшував роль і значення українського селянства, його державотворчого потенціалу, української селянської демократії. Навпаки визнавав її варіантом ідеальної загальносвітової демократії. Відповідно «третій шлях» українського селянства в розумінні філософа, яке було тотожним до аграристського, відповідав тогочасній загальносвітової тенденції розвитку.

Селянська демократія загалом чи демократія українського селянства зокрема для Д. Донцова є ідеальною, відмінною від інших, зважаючи на ідеальність та окремішність українського селянства — її творця, носія, суб'єкта. Як і у попередньому випадку — в доведенні унікальності селянства як Актора українського націо- та державотворення, так і у випадку обстоювання ідеальності селянської демократії, філософ вдався до пояснень цього феномену шляхом розкриття унікальності її носія — селянства.

Насамперед він акцентував на окремішності селянства від інших тогочасних суб'єктів соціокультурного простору манерою і стилем світосприйняття. Їхня специфіка і відмінність від інших сформували особливості психології українського селянства. Основними з них, на думку мислителя, були такі. Перше. Українське се-

лянство сприймає світ крізь вироблену ним рафіновану призму. Відповідно до неї, лише селянин — його «правний спадкоємець». Друге. Він не знищує красу, якою пишається, захоплюється, насолоджується: «не топче ногами квітів». Єдине, що він хоче — «мати їх і для себе». Третє. Не прагне «стягнути вище стоячих в діл», лише досягти їх рівня. Четверте. Не принижує ворога, воює з ним як із рівним, з яким «все ж треба якось «урядитися»». П'яте. Повага до права власності, несприйняття методів «воєнного комунізму». Шосте. Селянству властива революційність. Її воно рельєфно виявило під час селянської революції 1902 р., 1905 – 1906 рр., 1917 рр. та боротьби проти більшовиків. Сьоме. Селянський традиціоналізм, глибоке розуміння тяглості соціальної еволюції, — все те, що заперечують і не розуміють «апостоли «світової революції»». Восьме. Надрозвинене почуття гумору, що засвідчує «організуючу силу інтелекту», потяг до успіху та успішності, схильність не впадати у відчай перед труднощами, не боятися смерті. Дев'яте. «Здоровий розум нашого селянина», його практичність і прагматизм. Десяте. Тяжіння до індивідуалізму: «почуття особистої вартості і відповідальності». Відповідно — «противність до колективної відповідальності нігілізму». Одинадцять. Глибока повага до таких соціальних, політичних та духовних інститутів, як родина, приватна власність, держава, церква. Дванадцять. Патріотизм селянства. Без патріотизму не може існувати жодна нація чи держава. Тринадцять. Селянський здоровий скептицизм у ставленні до іншого: «цілком оправдане недовіря до всякого чужинця». Цю рису

мислитель протиставляв «розслабляючому «інтернаціоналізмові» наших соціал-геростратів». Чотирнадцять. Український національний характер селянина відмінний від московського аналога і споріднений «з головними підставами європейської психіки».

У такий спосіб зазначені вище основні характерні риси психології сучасного Д. Донцову українського селянства відокремлювали його як носія селянської демократії, як і саму селянську демократію, від інших демократій та їхніх носіїв. Завдяки такій психології селянська демократія загалом і українського селянства зокрема — ідеальна, відповідала тогочасним світовим зразкам. Власне український селянин, в інтерпретації філософа, як уособлення української селянської демократії — «кляса майбутности», «наділена розвиненою правовою свідомістю, готова всякими способами боронити своїх прав, погорджуюча готовими ідеологіями, ворожа всяким «соціалізмам», «паціфізмам» та «інтернаціоналізмам»»⁶⁰. Тобто, українське селянство — головний репрезентант нації, що має перспективи. Відповідні перспективи має і українська селянська демократія, носієм і уособленням якої воно є.

Таким чином, узагальнивши викладене вище, є достатньо підстав констатувати, що донцовська концепція Української революції 1917 – 1921 рр. є селяноцентричною. Автор ідентифікував її як соціально-політичне явище селянського характеру. Причиною революції стала сукупність факторів, пов'язаних із незавершеністю і недосконалістю Великої реформи 1861 р. Українська революція 1917 – 1921 рр. — продовження селян-

ської революції, започаткованої селянами Полтавської та Харківської губерній у 1902 р. Селянський характер революції зумовлено тим, що тогочасне українське селянство — Актор нації, селянська демократія — ідеальна суспільно-політична та соціально-економічна модель національної державності.

Отже, і М. Туган-Барановський, і Д. Донцов мали концептуально схоже розуміння революції. Для них вона була соціально-політичним явищем із рельєфно вираженим селяноцентричним змістом. Зважаючи на її селянський характер, на перебування селян поза ідеалами соціалізму, обидва мислителі заперечували соціалістичний характер революції. У системі поглядів учених стосовно революції спостерігаємо суголосні сюжети щодо селянської демократії, окремішності селянства від інших тогочасних суб'єктів соціокультурного простору, характерних рис селянства як фундамента національної державності. Обидві концепції є інтелектуальним продуктом свого часу, не позбавлені як актуальних, так і дискусійних моментів.

1.3 «Перший грім з ясного неба»: селянська революція в осмисленні О. Мицюка

Питання земельних реформ в Україні, селянської революційної боротьби за землю, індивідуалізму та колективізму українських хліборобів перебували у центрі уваги Олександра Мицюка — відомого державного діяча періоду Української революції 1917 – 1921 рр., науковця⁶¹. Авторські роздуми над цією тематикою представлено у трьох виданнях, що побачили світ у 1921 р. у Львові: «Земельні реформи на Україні»⁶², «Індивідуалізм та колективізм українських хліборобів»⁶³, «Як боролось українське селянство за землю»⁶⁴. Аналіз цих праць вченого дозволяє з впевненістю говорити про те, що вони представляють смислову єдність і є трилогією на одну тематику. В їхнього автора склалося концептуальне розуміння селянської революції в Україні, відображене у цих результатах його інтелектуальної творчої діяльності.

У праці «Земельні реформи на Україні» автор послуговувався поняттям «земельні реформи». Його він ототожнив з «боротьбою двох шарів громадянства: дворян та інших більших землевласників з одного боку, а трудового селянства з другого». По суті він го-

ворив про реформи, як, з одного боку, — відповідь влади на трансформацію аграрної проблеми із суто економічної у гостру суспільно-політичну, у такий спосіб надаючи пріоритет активності селянства; з іншого — про реформи як соціальне протистояння і боротьбу, яка тривала «чи то в формі економічного суперництва і спокійно, чи то в формі революційної сутички ...».

У такий спосіб дослідник взаємопов'язав земельні реформи і «революційні сутички» — революцію. Остання в його інтерпретації тривала «бурхливо і часом навіть криваво». О. Мицюк акцентував увагу на тому, що у 1870-х роках імперія стояла на порозі селянської революції. «На сімдесяті роки моглаби випасти нова Пугачевщина, різанина кріпаками своїх володарів ...». Ризик її спалаху був очевидним. Вияви загострення соціального протистояння він убачав у тому, що напередодні Великої реформи 1861 р. «ставали все частішими розправи кріпаків над своїми панами». Запобігти селянській революції тогочасній владі вдалося шляхом ліквідації кріпосного права.

О. Мицюк запропонував цікаву інтерпретацію Великої реформи 1861 р. у контексті революційної боротьби селянства. Дослідник навів аргументи на користь того, що скасування кріпацтва — запобіжник від селянської революції. Запровадивши реформу, влада відтермінувала початок селянської революції, як засвідчив перебіг історичних подій, — на 30 років. Відповідно до попередньо викладених думок, вчений вважав, що реформа — реакція на селянську революційність, є похідною від неї. У цьому ми вбачаємо розуміння О. Мицюком селянства як

активного суб'єкта історії. На її реалізацію Олександр II пристав під впливом «Гакстаузена», котрий «радив царю ... дати реформу зверху, не ждучи, доки вона завоюється знизу через повстання кріпацьких мас»⁶⁵.

З іншого боку, ліквідація кріпосного права відтермінувала, а не усунула селянську революцію: «Скасування кріпосного права не запобігло, а тільки на пізнішше відложило новий виступ народніх мас». У такому сенсі Велика реформа 1861 р. — причина «розрухи 1902 р.». Таким терміном послуговувався О. Мицюк на позначення селянської революції, започаткованої бунтами селян Полтавської та Харківської губерній у 1902 р.

На думку вченого, Велика реформа 1861 р. як причина «розрухи 1902 р.» — комплекс явищ і процесів, властивих соціокультурному імперському простору другої половини XIX – початку XX ст. і тогочасному селянському світові. З-поміж них ним виокремлено такі. По-перше, селян за реформою 1861 р. позбавили частини землі, якою вони володіли «за панщини для прожиття». По-друге, наявність економічної залежності селян, яка на початку XX ст. лише зросла «до того, що селяни в 1905. або 1917. р. опинилися в неволі, не гіршій, як за кріпацтва». По-третє, до сплати викупних платежів за землю селяни були позбавлені права вільно пересуватися. Це стало причиною здешевлення найманої праці селян у поміщицьких маєтках. Відповідно селянські родинні бюджети були дефіцитними. По-четверте, особисто вільні селяни продовжували жити в економічній залежності, «тягли далі, тільки в іншому вигляді ярмо кріпацької неволі». По-п'яте, у розумінні селян

«цар пообіцяв народові землю, та не дав». Поглиблюючи цю тезу, учений резонно зауважив, що «в 1861. р. селянство було «визволене» не тільки з кріпацтва, але й з доброї частини землі. У величезній більшості наділялися селяне найнижшим з визначених наділів, а опріч того велика сила селянства одержала «даровий» наділ, тоб то майже саму тільки садибу»⁶⁶.

Таким чином, О. Мицюком сформульовано розуміння Великої реформи 1861 р. як причини селянської революції 1902 р. — «селянської розрухи», що мала об'єктивні та суб'єктивні параметри. Запропоноване ним розуміння передумов селянської революції пройшло перевірку часом і знайшло підтвердження і у напрацюваннях сучасних дослідників⁶⁷.

Отже, за дослідником, Велика реформа 1861 р. як похідна від селянської революційності акція з боку влади — це і запобіжник від селянської революції у 1870-х роках, і причина селянської революції 1902 р. водночас.

Окрім причин селянської революції 1902 р., вчений визначив і її привід — каталізатор. Ним став неврожай і голод 1902 р., який здетонував вибух селянського невдоволення — селянську революцію. «Неврожайний 1902 рік ще більше розпалив злість і незадоволення селянства й воно цілою масою рушило на боротьбу з поміщицькою клясою на Полтавщині та Харківщині», — зазначив учений.

Селянські бунти 1902 р. носили масовий характер. Водночас їхньою метою не була помста чи вбивство великих землевласників. На переконання О. Мицюка, вони передусім були протестом проти соціально-еко-

номічної кабали, в якій опинилося селянство у пореформений період, мали на меті усунути голод — отримати продукти харчування, що зберігалися в економіях у великих землевласників. Зокрема, селянство «в Константиноградським і Полтавським повітах Полтавської губернії ... , не зачіпаючи самих поміщиків, пішло на економії і розібрало в 54 маєтках для себе всі запаси поміщицького хліба. Таке сталося й у Валківським та Богодухівським повітах Харківщини, де розібрано хліб з 25 економій і розгромлено чотири економії»⁶⁸.

Бунти селян Полтавської та Харківської губерній, що започаткували у 1902 р. селянську революцію, мали широкий резонанс у тогочасному соціокультурному просторі імперії загалом і у селянському світі зокрема. Інформація про них стрімко поширилися як українськими, так і сусідніми з ними губерніями. О. Мицюк також виокремив особливість подій 1902 р., їхню кардинальну відмінність від попередніх селянських виступів. Вона полягала у масовому і безкровному характері селянських бунтів 1902 р. Така характеристика, подана вченим, має підтвердження і у сучасній українській історіографії⁶⁹.

Складно не погодитися з думкою вченого стосовно того, що передусім цікавило селян, чим вони переймалися найбільше під час селянського бунту. В його розумінні: «вибрано ходаків і післано їх на місце розвідатися, в чім річ, та як треба ділити панські маєтки». У таких міркуваннях ми спостерігаємо, по-перше, об'єктивне відображення реальних прагнень селян покращити своє соціально-економічне становище; по-друге, домінанту індивідуалістських устремлінь селян, про які

писали М. Туган-Барановський, Д. Донцов; по-третє, селяни сусідніх губерній не засуджували полтавських і харківських селян за бунт, а навпаки — поставилися як до прогресивного/передового досвіду (говорячи сучасною мовою), який потрібно переймати.

Селянська революція, започаткована у 1902 р. полтавськими і харківськими селянами, стала, на думку О. Мицюка, «першим громом з ясного неба», що «оглушив багатьох». Вона мала резонанс не лише з-поміж селян, а і у тогочасному імперському істеблішменті, серед політичних партій. Високий ступінь несподіваності, своєрідного соціокультурного шоку, спричинив і відповідну реакцію властей, громадсько-політичних кіл. Вчений звернув увагу на те, що контрзаходи влади мали два виміри. Перший — силове придушення. Другий — інформаційний. Для відволікання уваги суспільства від селянської революції, царат втягнувся в російсько-японську війну. У такий спосіб дослідник запропонував оригінальну для свого часу версію про тісний взаємозв'язок між селянською революцією 1902 р. і початком російсько-японської війни, згодом революційних потрясінь 1905 р. тощо, вибудовуючи логічний ланцюжок подій, що спричинили у 1917 р. падіння імперії Романових.

Розвиваючи тезу про ключову роль селянства у подальших радикальних суспільно-політичних трансформаціях в Російській імперії, вчений предметно зупинився на їхніх причинах, зокрема на передумовах революційних подій 1905 – 1906 рр., деталізував мотиви і гасла селянської боротьби. На його переконання, невдала російсько-японська війна спричинила революційні події

1905 – 1906 рр. У запропонованій ним концепції селянство — активний суб'єкт революції. Його боротьба мала два вектори: *pro* і *contra*. Перший (*pro*) — «за землю і волю». Другий (*contra*) — проти великих землевласників, в інтерпретації О. Мицюка — «класового противника».

Селянство мало свою програму, ідеологію революційної боротьби, мотивацію участі в ній. За спостереженнями дослідника, метою боротьби селян було «примусити поміщиків покинути землю, після чого земля залишилися б селянам». Ідейна боротьба селян тривала проти концепту «поміщицька земля». Фізична особа поміщика їх не цікавила. Інтерес становив інститут великого поміщицького землеволодіння. Тому і насильницьких дій проти великих землевласників як у 1902 р., так і у 1905 – 1906 рр. селяни не вчиняли. Як вони говорили, «нам не поміщики потрібні, ... а їхня земля».

Тобто, внутрішня мотивація полягала у покращенні свого соціально-економічного становища. Наскрізною ідеєю, гаслом селянської революційної боротьби була ідея землі як дару Божого, що має належати тим, хто на ній працює, що принесе волю тим, хто на ній працює. У цьому гаслі ми спостерігаємо реакцію на травму, заподіяну Великою реформою 1861 р. більшості селян, які формально перестали бути особисто залежними, а не стали ні економічно, ні політично вільними. Тому мета «всіми заходами «викурити» поміщика або більшого арендатора» у селянській свідомості носила сакральний характер.

Участь у подіях селянської революції 1905 – 1906 рр., відповідно до концептуального розуміння О. Мицюка, брали всі категорії селянства. Виняток становили «ба-

гатири». Однак і вони брали участь «у вирубах лісів та гуртових спашах».

Об'єктом селянської боротьби, як і у 1902 р., був незмінний «клясовий противник»: «Кожде село вело боротьбу з своїм поміщиком». Водночас учений конкретизував поняття «клясовий противник». Це не лише великі землевласники. Згідно з його концептуальним розумінням подій, до «клясового противника» належали всі ті, діяльність кого носила нетрудовий характер. Він вважав, що «трудове селянство, не розрізняючи станів і національності, боролось проти всіх тих, хто користувався землею, уживаючи найманої праці, чи був то поміщик, арендатор, дворянин, купець, піп, селянин, чи жид, і однаково як проти великих, так і проти і середніх і навіть малих маєтків, раз мали вони не трудовий характер».

О. Мицюк акцентував на диференціації селянського світу. Він розмежував трудове селянство і нетрудові категорії села, поставив знак рівності між заможними селянами та поміщиками. Протиставив останніх трудовому селянству. Підставою для такої диференціації ним визначено спільність інтересів нетрудових категорій села. Зокрема, і заможні селяни, і поміщики, по-перше, не були зацікавлені у підвищенні заробітної плати найманим сільськогосподарським робітникам; по-друге, вони були зацікавлені в охороні своєї нетрудової власності, на яку, як вважали і заможні селяни, і поміщики, зазіхало трудове селянство⁷⁰.

Для дослідника селянин-бунтар — раціональний і самоорганізований суб'єкт революції, що чітко знає за що він бореться. На користь такого свого судження

про раціональність селянства він навів інформацію про те, що селяни-бунтарі не претендували на розподіл земельної власності, що не перевищувала 50 дес. на Правосторонній та Лівобережжя й 100 дес. на Півдні.

Про селянство як самоорганізований суб'єкт, здатний до революційної боротьби без сторонньої агітації, свідчить його теза про те, що «найбільшим агітатором серед селянства була народня нужда». Отже, ні про яку керівну і спрямовуючу роль партій не йшлося. Громадсько-політичною самоорганізацією селянства, представником його інтересів була «Селянська спілка». Її розгалужена мережа була широко представлена в українських та сусідніх з ними губерніях.

Революційну боротьбу селян у 1905 – 1906 рр. О. Мицюк вважав ефективною. З-поміж її результатів ним виокремлено економічні, морально-психологічні та суспільно-політичні. До перших ним зараховано такі: а) збільшення заробітної плати найманим сільськогосподарським працівникам; б) зменшення орендних платежів за землю. До других — поява «почуття людської гідності в простім народі і упевненість у тім, що організоване селянство, громада — великий чоловік». До третіх — проведення Столипінської аграрної реформи. Її мета, у трактуванні вченого, полягала у тому, що влада зрозуміла доцільність формування на селі «міцного селянства», яке б, з одного боку, заповнило прірву між великим землеволодінням та без- і малоземеллям, а з іншого — зцементувало соціокультурний імперський простір селянським світом, інтегрованим у нього⁷¹.

Водночас він не ідеалізував цих результатів. Селянству не вдалося повною мірою досягти мети, за яку воно боролось. По-перше, велике землеволодіння і нетрудове господарство «викурити з села ... не вдалося». По-друге, тимчасово захоплені селянами поміщицькі землі повернулися їх попереднім власникам. По-третє, владі вдалося різними методами уповільнити темпи і масштаби селянської революційної боротьби.

Столипінську аграрну реформу, як і Велику реформу 1861 р., О. Мицюк трактував як вимушений захід влади, похідний від подій селянської революції у 1902, 1905 – 1906 рр. Окрім формування «міцного селянства», вона мала на меті відволікти увагу селянства від революційної боротьби. Владі вдалося на деякий час активну фазу селянської революції трансформувати у пасивну, відтермінувати розширення масштабів і радикалізацію селянської революційної боротьби. У цьому сенсі, на переконання вченого, вона виконала поставлену мету.

Чергова фаза селянської революції розпочалася у 1917 р. Її початок збігся у часі з революційними подіями по всій імперії, започаткованими у лютому 1917 р. Причинами революції 1917 р. дослідник визначив такі. По-перше, невдачі імперії у Першій світовій війні. По-друге, нездарність «царського чиновницько-поміщицького державного ладу». По-третє, «зовнішні обставини».

Активним учасником революції 1917 р. було селянство. До чергової фази революційної боротьби воно долучилося з досвідом 1902, 1905 – 1906 рр. Воно «вже знало, як бути з панським і взагалі більшим нетрудовим землеволодінням». Як і у попередні революційні роки, у

1917 р. селянство діяло самоорганізовано, «само». «Само собою» селянство у революційний спосіб позбавило колишніх власників їх права власності на землю, на інвентар тощо. Воно самостійно розподілило землі, що перевищували трудову норму, реманент поміщицьких економік між категоріями трудових селянських господарств, що цього потребували. Ключовим у цьому розподілі, як акцентував О. Мицюк, були його критерії, насамперед базовий — «згідно з селянським світоглядом»⁷².

У революційних подіях 1917 і наступних років, на думку О. Мицюка, селянство, окрім іншого, виступило і в ролі активного суб'єкта національного державного будівництва. Гаслом його боротьби була соціалізація — усупільнення землі. Керуючись ним, селянство «домогалося і таки добилося для України й самостійності. Соціалізація і самостійність були для селянства здійсненням давнішого клича «землі і волі»».

Викладене вище є достатньою підставою констатувати, що суголосно з концептуальними підходами М. Туган-Барановського, Д. Донцова О. Мицюк у селянстві вбачав Актора українського національного будівництва, незалежної України. Водночас, на противагу згаданим українським інтелектуалам, обстоював думку про те, що домінантною ідеєю українського селянства була ідея соціалізації (усупільнення) землі. Сам дослідник не приховував своїх симпатій стосовно моделі аграрних відносин, представлених в аграрному законодавстві Центральної Ради та Директорії УНР (ці ідеї О. Мицюк утілював у життя, обіймаючи різні посади в урядових земельних структурах УНР). Законода-

вчі ініціативи національних республіканських урядів він інтерпретував як демократичні, що «цілком і безоглядно» відповідали інтересам селянства: «знищивши нетрудове землеволодіння, заволодіти всією землею»⁷³. Відповідно і селянство в його розумінні — конструктор «народної радянської, української влади», аналогічної моделі державності⁷⁴.

Паралельно О. Мицюк не був прихильником гетьманського та радянського більшовицького аграрного законодавств. Перше він критикував за реставрацію «поміщицької кляси». Друге — за те, що воно позбавило селян землі, результатів їхньої праці, влади. Цим він і пояснив, «чому селянство ненавиділо й боролось з комунізмом»⁷⁵.

Розмірковуючи над характером українських хліборобів — активного суб'єкта революційних подій 1902, 1905 – 1906, 1917 – 1921 рр., вчений звернув увагу на двоїсту його природу. Він підкреслив, що «серед нашого сільського населення є як індивідуалісти так і колективісти». Обидва явища є природними для українського селянського світу, які визначають його узагальнений образ і характеристику.

Проаналізувавши досвід становлення в Україні під час революції більшовицької моделі господарювання на селі, насамперед на прикладі комун, О. Мицюк констатував особливості менталітету українського селянства. На його думку, вона полягала у тому, «що до скасування всякої власності у наш вік люде ще не доросли. Наше селянство не дійшло ані до спільності (комунізму) господарства хатнього і спожитку, ані до гуртової продукції.

Приблизно половина українського селянства призвичаїлася лише до спільної власності на землю». В усьому іншому український селянин — індивідуаліст. Він швидше погодиться на спільний обробіток землі, ніж відмовиться бути господарем у власному господарстві, самовільно розпоряджатися результатами своєї праці⁷⁶. У таких міркуваннях дослідника спостерігаємо певну співзвучність із позицією М. Туган-Барановського.

У концептуальному осмисленні О. Мицюком подій селянської революції її активним суб'єктом було селянство, що боролось з усіма режимами впродовж 1902, 1905 – 1906, 1917 – 1921 рр., політика яких не відповідала його ідеалам, уявленням. Форми і методи боротьби предметно з'ясовані дослідником у праці «Як боролось українське селянство за землю»⁷⁷. У ній вони систематизовані та детально проаналізовані. Умовно вченим виокремлено дві великі групи методів: «безкровні» та «криваві». Своєю чергою безкровні розподілено ще на дві: пасивні та активні.

Пасивними безкровними формами селянської революційної боротьби дослідник вважав такі: а) несплата податків; б) невиконання повинностей; в) відмова від мобілізації. До активних безкровних форм селянської революційної боротьби він зараховував такі: а) страйк; б) бойкот; в) саботаж; г) захоплення; г) нищення маєтків.

Страйк ним структуровано на такі різновиди: 1) заява вимог натовпом — «це форма чемна, лагідна, діловита ...»; 2) заява вимог землевласнику з одночасним відстороненням від сільськогосподарських робіт найманих

сільськогосподарських робітників; 3) відмова від роботи селян і найманих сільськогосподарських робітників⁷⁸.

Бойкот — абсолютна відмова селянства працювати в поміщицьких економіях на будь-яких умовах. За його допомогою трудове селянство мало на меті «викурити» великих землевласників із села. З розгортанням селянської революції на початку 1917 р. ця форма селянської революційної боротьби була популярною і поширеною в Україні.

Саботаж у сільському господарстві — недбала праця. Різновидами були, наприклад, такі: замість глибокої оранки — «можна землю лишень почаряпати», замість рівномірної сівби — нерівномірне розкидання зерна, невчасний догляд за худобою тощо.

Захоплення — активна безкровна форма селянської революційної боротьби. Її різновиди: а) захоплення випасу (спаші); б) захоплення/вирубка лісу; в) захоплення (оранка) земель.

Нищення маєтків — безкровна активна форма селянської революційної боротьби. Поширений і популярний інструмент «викурювання» великих землевласників, не завдаючи їм фізичної шкоди. Її різновиди: а) розбирання зерна, соломи, реманенту, худоби тощо; б) розгроми садиб: нищення житлових приміщень великих землевласників та їхнього інтер'єру; в) підпали — поширена і популярна в Україні у 1902, 1905 – 1906 рр. форма селянської революційної боротьби. Під час селянської революції у 1917 – 1921 рр., зважаючи на усупільнення нетрудових господарств, чисельність підпалів різко зменшилася⁷⁹.

Кривавими активними формами селянської революційної боротьби, за О. Мицюком, були такі: 1) нищення окремих противників; 2) масова боротьба з противником. Їхній жорсткий і жорстокий характер — відповідь селянства на насилля проти нього, реалізація природного права на самозахист селянства, «котре береться за них, не ждучи й від противника поведінки іншої, як кривавої оборони».

«Нищення окремих противників» як форма селянської революційної боротьби мала такі різновиди: а) політичний терор; б) аграрний терор; в) терор летучих бойових дружин. Політичний терор — форма селянської революційної боротьби, що своїм корінням сягає стародавніх часів, «народня помста», «політична боротьба селян проти уїдливих низчих представників ворожого народу політичного ладу ... ». Аграрний терор — подібний до політичного, «ненависть до окремих осіб. Захована десь глибоко вона проявляла себе при всякій нагоді в формі аграрного терору». Терор летучих бойових дружин — особлива форма селянської революційної боротьби. Виник в «останні роки революційного життя на Україні».

Масова боротьба з противником як форма селянської революційної боротьби мала такі різновиди: а) бунти; б) повстання. Бунт — форма селянської революційної боротьби проти найгостріших несправедливих фактів, ірраціональна за своїм змістом, коли «інстинктивно селянство відчувало своїх ворогів і несподівано навіть для себе самого над ними помстилося ...». Повстання — фор-

ма озброєної селянської революційної боротьби за свої політичні та економічні інтереси⁸⁰.

Отже, узагальнивши викладене вище, є достатньо підстав констатувати, що у трилогії О. Мицюка представлено концептуальне осмислення селянської революції, що є частиною українського національного історичного наративу першої чверті XX ст. в осмисленні революційних подій 1917 – 1921 рр. в Україні.

Основними змістовими компонентами концепції селянської революції вченого, на нашу думку є такі. По-перше, ним визначено причини, привід, рушійні сили, мету селянської революції. По-друге, розкрито ідеологічні, психо-емоційні підстави селянської революційної боротьби. По-третє, визначено нижню хронологічну межу селянської революції – 1902 р. Етапи селянської революції: 1902 р., 1905 – 1906 рр., 1917 р. і наступні роки (є згадки про події 1921 р.). Із зрозумілих та об'єктивних причин автором не відображено верхньої хронологічної межі. По-четверте, революція носила селянський характер, оскільки її активним учасником було селянство. По-п'яте, селянська революція — ключова масштабна подія початку XX ст. у Російській імперії, першопричина проурядових аграрних ініціатив, падіння імперії Романових, захисна реакція селянства. По-шосте, систематизовано і конкретизовано форми селянської революційної боротьби. По-сьоме, подано узагальнений образ принципів рис селянства як Актора, ідеологію, політичну культуру селянства. По-восьме, розкрито самоорганізаційний і державотворчий потенціал селянства.

Отже, кожний з чотирьох авторів проаналізованих нами праць висвітлив концепцію селянської революції, керуючись власним досвідом: Є. Чикаленко — як великий землевласник і друг селян, М. Туган-Барановський та Д. Донцов — як науковці, дотичні у певний час до діяльності українських урядів і політичних партій, а О. Мицюк — як один із ідеологів земельної політики УНР. Їхні праці створені під впливом активної фази селянської революції й у них зафіксовано різні компоненти цього багатовимірного соціально-політичного явища. На працях цих інтелектуалів сформувалася діаспорна історіографія аграрної політики періоду Української революції 1917 – 1921 рр.

РОЗДІЛ 2

**УКРАЇНСЬКИЙ РАДЯНСЬКИЙ
ДИСКУРС СЕЛЯНСЬКОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ В УКРАЇНІ
(1920-ті – 1980-ті роки)**

2.1 Концепції аграрної/селянської революції в Україні 1920-х — початку 1930-х років: від ідейного плюралізму до ідеологічного монізму

1920-ті – початок 1930-х рр. стали періодом формування на науково-історичних засадах українського національного, українського радянського і загальносоюзного (російськоцентричного) історичного наративу про революцію загалом і селянську зокрема. Окреслений період позначений не лише утвердженням радянської системи, з характерними для неї згодом ознаками тоталітаризму, а й існуванням такої риси, властивої демократії, як плюралізм думок та ідей, незаангажована наукова конкуренція. Вона яскраво виявлялася і в історичній науці, яка хоча і зазнавала дедалі більшого впливу більшовицьких ідеологосхем і догматів, але і зберігала місце для альтернативних точок зору. Сучасники того періоду, характеризуючи стан із науковою історичною літературою, зазначали, що дослідники 1920-х рр. могли працювати з різноманітними за змістом роботами, які стосувалися революції. Відомий антибільшовик В. Бурцев у приват-

ному листуванні пригадував, що йому в Париж із Радянської Росії привозили чимало історичної літератури, яку він із задоволенням читав⁸¹.

У зазначений час паралельно з нетривалим існуванням українських наукових інституцій — комісії ВУАН — структурувалася радянська історична наука, представлена як академічними, науково-дослідними установами, так і закладами освіти: Істпарт, Український інститут марксизму, осередки у закладах освіти. Водночас національна, українська історіографія зазнавала всіляких утисків з боку органів державної влади.

Докорінно змінився кадровий потенціал дослідників. Творцями історичного наративу селянської революції стали фахові історики. Це позначилося не лише на тематичному полі досліджень, а і на їхньому науковому рівні. Результати їхньої інтелектуальної творчої діяльності представлені у наукових статтях у спеціалізованих фахових виданнях та спеціальних тематичних збірниках; різноманітних за обсягами наукових виданнях: монографії, нариси тощо. Відповідно до суспільно-політичних потреб, зокрема наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., викристалізувалися й теоретико-методологічні засади досліджень, насамперед ідеологічний та методологічний монізм. За умов радянської дійсності кінця 1920-х рр. – початку 1930-х рр. історична наука поступово перетворилася на засіб ідеологічної боротьби. З цієї причини багато наукових розвідок, підготовлених українськими істориками, не було опубліковано, а започатковані ними концептуальні підходи у

висвітленні селянської революції не набули цілісної і завершеної форми.

Українська національна традиція історичного наративу селянської революції, започаткована у попередні роки українськими національними інтелектуалами, в окреслений період в УСРР була представлена науковими школами М. Грушевського та Д. Багалія. Завдяки діяльності наукової школи М. Грушевського, послідовників його наукової схеми української історії, відбулося її відокремлення від російської історії. Власне наукові дослідження селянознавчої проблематики загалом та концептуального осмислення селянської революції зокрема у 1920-х – на початку 1930-х років зосереджувалися переважно у Києві та Харкові. В інших містах працювали окремі групи чи дослідники.

Концептуальне розуміння селянської революції запропонував представник школи М. Грушевського — Сильвестр Глушко (1896 – 1964?). Для характеристики селянського руху історик застосував терміни «селянські розрухи» чи «аграрні розрухи». Такий поняттєвий апарат дослідника суголосний з тим, що представлений в українському національному наративі, проаналізованому в попередньому розділі. Історик виокремив такі причини селянського руху: соціальні, економічні, політико-правові, зокрема констатував негативний вплив російсько-японської війни на становище економіки держави і селянства. На перше місце поставив чинники економічні, серед яких зауважив кризу селянського господарства, що склалася на тлі інтенсифікації економічних процесів (земельної мобілізації й освоєння но-

вих сільськогосподарських площ, розвитку залізниць і піднесення промисловості). Попри збільшення землі у господарствах селян у пореформений період, вони не стали краще жити: постійно голодували й масово зубожіли. Політична пропаганда, на його думку, слугувала лише зовнішнім стимулом до селянських виступів.

За критерій для визначення рівня землезабезпеченості індивідуальних господарств С. Глушко використав норму в сто десятин. Господарство, яке володіло меншою площею землі, він вважав дрібним. До категорії середньої заможності зарахував господарства з площею від ста до тисячі десятин. Господарства у понад тисячу десятин ідентифікував як великі землеволодіння. Дослідник констатував інтенсивний розвиток капіталістичних процесів у сільському господарстві на Чернігівщині. Його ознаки вбачав у підприємницькій діяльності дворян, купців, селян на тлі зубожіння дрібномаєтного дворянства, виокремлення верстви заможного селянства. Останнє іменував терміном, характерним для 1920-х років — «куркулі». Сільські буржуа відчутно скуповували землю як у зубожілих селян, так і у дворян-банкрутів.

Вплив капіталістичних процесів на стан сільського господарства на Чернігівщині наприкінці XIX – на початку XX ст. С. Глушко оцінив, беручи до уваги такі критерії: «1) поширення площі засіву, 2) мобілізація дворянських земель, 3) збільшення кількості господарств, що провадили хліборобство і зріст продукції хліба і цін на нього, 4) зменшення орендного фонду і збільшення орендних та продажних цін на землю, а в зв'язку з

чим і зріст капіталістичної ренти». Їх наслідком історик вважав економічний занепад селянського господарства, а також соціальне розшарування селянства на дві групи. Перша — пролетаріат (сільськогосподарський та індустріальний). Друга — куркулі-хлібороби і кустарі-підприємці⁸². Отже, підґрунтя селянської революції С. Глушко вбачав у розвитку буржуазних відносин.

Низька продуктивність праці, високі орендні ціни, зменшення заробітної платні й попиту на робочі руки поглиблювали кризове становище селянського господарства продовольчого типу. На свою користь визискували селянство орендарі-комісіонери, які набули поширення на Чернігівщині на початку ХХ ст. Вони, зокрема, спекулювали на здачі селянам в оренду тієї землі, яку самі орендували у великих землевласників. Не маючи можливості придбати землю, селянство Чернігівщини, за визнанням С. Глушка, мріяло про поділ панських земель. Дефіцитний бюджет селянського господарства, безробіття і низька заробітна плата на промислових підприємствах, де працювали селяни-відхідники, невдачі селян-переселенців, також стали вагомими чинниками, які спонукали селян стати на шлях «соціальної революції». Відсутним у роботі історика є все-таки мотив класової боротьби. Грунтуючись на ньому, дослідник виокремив три «ворожі і економічно нерівні табори»: 1) великі землевласники, капіталісти-орендарі; 2) куркулі; 3) селяни-незаможники.

Селянське середовище С. Глушко розподілив на кілька категорій: пролетарії, незаможники, середняки, куркулі. Джерела земельної кризи селянства він вбачав

у недоліках реформи 1861 р. Історик писав, що майже за півстоліття, які пройшли з того часу, на Чернігівщині все ще залишався вагомий відсоток сільського населення з недостатнім земельним наділом. Ця категорія селян наймитувала, або ж займалася промислами. Вона ж, за оцінкою вченого, була найголовнішим резервом для революційних виступів у 1905 р.⁸³.

Дослідник визначив активні форми селянської боротьби (найрадикальніші): погроми і підпали поміщицьких маєтків (за рік прокотилося кілька хвиль), заводів, цукроварень, знищення матеріальних цінностей (погромники залишали після себе попіл, або купу цегли). Масовий характер мали випадки захоплення поміщицьких земель, вирубування лісів, спонукання великих землевласників до зменшення орендної плати за землю. Так виявлявся конфлікт селян із поміщицтвом, а вимоги, які селяни висували в ухвалах сільських сходів, зокрема право розпоряджатися податками у межах сільської громади, здобуття освіти за державний кошт, скасування станових обмежень щодо суду й здобуття громадянських прав, були вже претензіями до держави. Тобто, селянська революція набула соціально-політичної спрямованості.

Селянська боротьба протягом 1905 р. у концептуальному викладі С. Глушка пройшла кілька етапів. Першу стадію селянської революції (тривала від початку 1905 р.) дослідник визначив як антипоміщицьку боротьбу, селянський рух у цей час носив стихійний характер. Друга стадія, яка почалася у червні 1905 р., переросла у політичну боротьбу (такі зміни відбулися унас-

лідок впливу Селянського союзу). У петиціях і приговорах, ініційованих політичними партіями, селяни стали висувати вимоги громадянських свобод, протестували проти свавілля жандармерії. Масові покарання бунтівників, вчинені військовими каральними експедиціями, сприяли зростанню політичної свідомості селян. Наприкінці року настала кульмінація селянського руху⁸⁴. С. Глушко визначив широкий спектр селянських вимог: соціально-економічні, політичні й національно-визвольні. Зокрема, гасла українського національного визволення були характерні для південного і середнього районів губернії. Якщо раніше селяни підтримували слабкі зв'язки з робітництвом, то наприкінці 1905 р. розвій їхньої боротьби збігся у часі з піднесенням робітничого руху⁸⁵. Отже, протягом революційного 1905 року селянство Чернігівської губернії еволюціонувало від вимог розподілу панської землі до політичних гасел.

Серед головних рушійних сил селянської революції на початку її розгортання в 1905 р. автор визначив незаможне й спролетаризоване селянство. Їхніми ватажками, організаторами селянських бунтів, С. Глушко вважав селян-відходників, які працювали на Півдні України, а також на шахтах. З часом до бунтівників приєдналися усі верстви селян на чолі з сільськими старостами і волосними старшинами. Тобто, до боротьби проти поміщиків і держави долучилася вся сільська громада⁸⁶.

Отже, ключове місце у концепції селянської революції С. Глушка посідають її передумови, зокрема, суперечності економічного розвитку у сільському господарстві пореформеного періоду. Дослідник виокремив два етапи

у розвитку селянського руху (і революції) в межах 1905 р. Селянська боротьба, за його висновками, мала соціально-політичний характер. Її учасниками стали усі верстви селянства і особливо заявила про себе сільська громада як представниця і захисниця селянських інтересів.

Інші аспекти революційних подій 1905 р. охарактеризували колеги С. Глушка у ювілейному виданні часопису «Україна» за 1925 р. (книга 4), присвяченому 20-річчю революції. Керівник секції методології й соціологічного обґрунтування історії Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН Осип Гермайзе (1892 – 1958) окреслив таке бачення революційного процесу: «Революція 1905 року почалася, як аграрна революція. Її провісниками були селянські заколоти на Україні року 1902 (Полтавщина, Харківщина). І вся вона проходила в супроводі селянських «ілюмінацій», аграрних розрухів»⁸⁷. За його оцінкою, соціальна диференціація села розпочалася в 1905 р. і завершилася в 1917 р. Буржуазна революція в Росії тривала без залучення селянського руху і не завершилася перемогою. Спілка селянства з пролетаріатом, за оцінкою науковця, забезпечила синтез національного і соціального визволення, започаткований революцією 1905 р.⁸⁸. Ця думка, хоч і віддавала данину марксистській пропаганді, цікава визнанням з боку науковця поєднання кількох революційних процесів (революцій буржуазної, пролетарської, селянської тощо).

Отже, рівень досліджень кийвської школи М. Грушевського став логічним продовженням здобутків українських інтелектуалів в осмисленні селянської революції на початку ХХ ст. Її представники розширили коло до-

слідницьких інтересів і приростили нові знання, зокрема стосовно концептуального осмислення селянської революції. С. Глушко у 1928 р. по закінченню аспірантури при Науково-дослідній кафедрі історії України ВУАН захистив промоційну працю «Селянські розрухи на Чернігівщині в кінці XIX і на початку XX ст.»⁸⁹. Запланована до друку в 1930 – 1931 рр., вона не була опублікована⁹⁰. Незабаром київські історики, як і представники інших наукових шкіл, стали жертвами сталінських репресій. У 1933 р. С. Глушка заарештували і засудили у справі Української військової організації. Він вижив у таборах і повернувся в Україну 1958 р.⁹¹. О. Гермайзе був заарештований у 1929 р. і тричі засуджений на різні терміни ув'язнення. Помер у таборах ГУЛАГу 1953 р. або 1958 р.⁹².

Вивчення селянських рухів 1902 р. та 1905 – 1907 рр. як цілісної наукової проблеми започаткувала представниця наукової школи Д. Багалія, Наталія Мірза-Авакянц (1888 – 1940?), дійсний член Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури⁹³. Свої міркування щодо причин, перебігу і наслідків селянської революції на початку XX ст. дослідниця висловила у двох працях.

Перша наукова розвідка «Селянські рухи 1902 року на Полтавщині» була опублікована в 1924 р. у часописі «Червоний шлях»⁹⁴. Для оцінки подій 1902 р. дослідниця послуговувалася термінами «аграрний рух», «бунт». Вона наголосила на обмеженому часі перебігу активної фази селянської боротьби навесні 1902 р. та її продовольчому характері. Антипоміщицькі виступи тривали тиждень — два, протягом яких селяни забирали продо-

вольство у маєтках великих і середніх землевласників. Серед останніх були дворяни, купці, козаки. Дослідниця визначила дві причини селянського бунту 1902 р. на Полтавщині: незадовільний економічний стан селянського господарства наприкінці XIX – на початку XX ст. (зубожіння дрібного селянського господарства) і неврожай 1901 р. Щодо агітації політичних партій, яку офіційні джерела вважали вагомим аргументом у розгортанні селянської боротьби, Н. Мірза-Авакянц визнавала факти політичної агітації на селі, але спростувала її роль у формуванні причин селянських виступів, навівши аж чотири аргументи. Такою ж несуттєвою роль політичної агітації, на думку дослідниці, була і в селянських виступах 1905 – 1906 рр.⁹⁵.

Основну увагу в з'ясуванні причин селянського бунту 1902 р. Н. Мірза-Авакянц зосередила на аналізі економічного стану селянського господарства, економічних процесів на Полтавщині та загалом у державі наприкінці XIX – на початку XX ст. Вона констатувала руйнівний вплив аграрної кризи на сільськогосподарську галузь, зокрема низьких хлібних цін, як вияву цієї кризи, на розвиток поміщицьких і селянських господарств. Зауважила кардинальну перебудову економічного життя і глибокі зміни у відносинах між різними соціальними групами під впливом всезростаючих капіталістичних процесів у сільському господарстві. Дослідниця визначила такі наслідки поширення капіталізму в сільському господарстві наприкінці XIX ст.: збільшення посівних площ; кількісне зростання господарств, що займалися хліборобством; інтенсифікація господарю-

вання у маєтках великих землевласників; мобілізація дворянських земель; зменшення орендного фонду; збільшення орендних та продажних цін на землю.

Розвиток капіталізму, на думку дослідниці, загострив відносини між селянами і поміщиками. Причина полягала у тому, що у селян активізувалося прагнення обробляти все більше землі, а через її відсутність — зростала ненависть до панів, які володіли цією землею. «Найближчим ворогом для нього (селянина — автори) був пан, і через це лозунгами селянина стає: «геть панів»; найгострішою потребою для селянського господарства була земля, звідси бажання — поділити панську землю», — так Н. Мірза-Авакянц характеризувала селянські настрої та мотиви щодо розгортання селянської революції⁹⁶. Її висновки були схожі з міркуваннями С. Глушка: зростання соціальної боротьби з боку селян проти землевласників провокувала інтенсифікація капіталістичних відносин на селі. Додамо від себе, що селянсько-поміщицьке протистояння стосовно володіння чи користування землею зумовлювалося не стільки бідністю і безвихіддю селянської бідноти, скільки прагненням тих верств селянства, які вміли господарювати, здобути більше можливостей для цього і жити краще. Принаймні до таких міркувань спонукає перепрочитання концептуального осмислення селянської революції українськими дослідниками 1920-х рр.

Позиція Н. Мірзи-Авакянц у трактуванні подій 1902 р. спершу нейтральна/обережна. Вона схарактеризувала виступи селянства Полтавщини і Харківщини як перший масовий протест пореформеного періоду про-

ти «тяжких умов суспільно-економічного устрою старої Росії», але вважала його малосвідомим, неорганізованим, майже стихійним. На її переконання, селянський протест мав яскраво виражений соціальний зміст — антипоміщицький. Послідовною є позиція дослідниці щодо цілісного підходу у вивченні селянських рухів на різних етапах: 1902 р., 1905 – 1906 рр. і 1917 – 1920 рр. Зауважуючи про різні масштаби боротьби на цих етапах, Н. Мірза-Авакянц констатувала «спільний ґрунт» селянської боротьби як «... глибоку протилежність класових інтересів поміж незаможними та багатим елементом села, з одного боку, середнім та великим землевласником — поміщиком і куркулем — з другого». Це соціально-класове протистояння («соціальна колізія») на різних етапах виявлялося у формі розрізнених селянських виступів чи бунтів, а «велика революція (1917 р. — автори) <...> знесла панське землеволодіння та передала землю до рук селян».

У наступному номері часопису (№ 8 – 9 за 1924 р.), де публікувалося продовження статті, її авторка оцінила характер селянського руху 1902 р. як «яскраво класовий». До учасників класового протистояння в умовах поглиблення капіталістичних відносин на селі вчена зарахувала такі категорії сільського населення, які конкурували між собою щодо оренди землі та хлібного виробництва: селянський пролетаріат, поміщики, орендарі-капіталісти, селянська буржуазія, селяни-середняки. «... Це була не свідомо та організована боротьба проти певного політичного устрою, але голодний бунт доведеного до відчаю селянства», — так Н. Мірза-Авакянц спростовувала

урядову (імперську) версію про революційну пропаганду як одну з причин селянського руху⁹⁷. Дослідниця залишилася прихильницею економічного підґрунтя причин селянської революції й водночас наводила цікаві міркування щодо соціальних можливостей пролетаризованого селянства. На її думку, поширення сільськогосподарських машин, з одного боку, зменшило попит на робочі руки, а доступність залізного плуга у господарстві навіть для незаможних селян спонукала їх займатися землеробством, оскільки зростання попиту на хліб не призвело до підвищення платні робітникам. Осідання на землю незаможних верств селянства поряд з багатьма іншими чинниками спричинило неймовірний попит на землю. Неможливість задовольнити його ринковими методами й спонукала селянство на боротьбу за землю. Аргументи мотивації долученості незаможного селянства до класової боротьби у концептуальному викладі Н. Мірзи-Авакянц суттєво різняться від лєнінської теорії класової боротьби.

Антагоністом групи безземельного і малоземельного селянства, за висновками Н. Мірзи-Авакянц, виступала група заможних і багатих землевласників, до якої входили: «селянин, козак, купець, дворянин та інш.». Дослідниця розкритикувала низку тверджень М. Покровського, зокрема, про керівну роль середняків в організації селянських виступів. На її думку, селянські рухи 1902 р. мали стихійний характер, їх учасниками були переважно найбідніші селяни, а сільська адміністрація очолювала ці бунти. Зауважимо ще раз, що виступи 1902 р. Н. Мірза-Авакянц класифікувала

як початок соціальної боротьби селянства, виступи 1905 – 1906 рр. — її другу стадію. Вона вказувала на відсутність програми селянської боротьби, його відірваність від інших класів. Переможною ця боротьба стала на третьому етапі — з падінням самодержавства, в епоху «великої революції»⁹⁸.

Другому етапу селянської революції присвячено іншу брошуру Н. Мірзи-Авакянц — «Селянські розрухи на Україні 1905 – 1907 року» (1925). Кінець XIX – початок XX ст. у житті українського селянства дослідниця характеризувала як «час глибокого господарського занепаду». Його ознаками визначила селянське безземелля, спричинене несправедливим характером реформи 1861 р. («пани дали їм дуже мало землі»), і зубожіння бідніших селянських господарств унаслідок капіталістичних трансформацій. У селянському середовищі дослідниця виокремила три категорії: глитаї, середняк та незаможник. Кожній з них були властиві окремі класові інтереси. Спільним для селянства був «ворог» в особі поміщика. Ця праця вийшла у рік 20-річного ювілею революції 1905 р. й цим можна пояснити зміну авторських акцентів в оцінці селянських виступів 1902 р. та посиленні аспектів стосовно загострення класової боротьби й її характеристика у лєнінському трактуванні. Тепер дослідниця писала: «Розрухи 1902 р. були грізною ознакою розвитку революційної стихії на селі, але не стали початком революції».

Причинами селянських виступів на цьому етапі селянської боротьби Н. Мірза-Авакянц визначила такі: тяжкий економічний стан селянських господарств, де-

який вплив політичних партій, війна з Японією, неврожай 1905 р.⁹⁹. У перебігу селянської боротьби окреслила такі кульмінаційні етапи: жовтень – грудень 1905 р., весна – літо 1906 р. Більше уваги Н. Мірза-Авакянц приділила діяльності політичних партій, зокрема української «Спілки». Селянський рух дослідниця оцінювала як підготовку до жовтневих подій 1917 р.

Вживання дослідницею терміна «селянські розрухи» на позначення селянської революції збігається з послуговуванням цим терміном на позначення селянської революції О. Мицюком. На думку І. Петренко, висвітлення самостійності селянського руху в Україні у творах Н. Мірзи-Авакянц свідчило про вплив на її науковий світогляд схеми українського історичного процесу М. Грушевського. Підхід ученої до селянського руху як самостійного соціального руху, без соціалістичного змісту і зв'язку з робітничим рухом використали слідчі для звинувачення Н. Мірзи-Авакянц у належності до українського націоналістичного підпілля в 1939 р. Її було засуджено на десять років виправно-трудових таборів із конфіскацією всього особистого її майна. Після 1940 р. її подальша доля невідома — Наталія Мірза-Авакянц, найімовірніше, загинула у таборах¹⁰⁰.

Отже, українська дослідниця Н. Мірза-Авакянц визначила хронологічні межі селянської революції, три етапи у її перебігу і докладно з'ясувала причини селянської боротьби, віддаючи перевагу економічним чинникам. Вона своєрідно потрактувала селянську революцію як класову боротьбу (не станове протистояння), зумовлену наслідками інтенсивного розвитку

капіталізму в сільському господарстві, зокрема, конкуренцією товаровиробників. Формуючи український національний наратив селянської революції 1920-х рр., Н. Мірза-Авакянц і С. Глушко пов'язали розвиток капіталізму з загостренням соціальної боротьби, але не в світлі марксизму.

Український марксистський тогочасний історичний наратив представлено напрацюваннями М. Яворського, В. Сухино-Хоменка та інших дослідників.

Питання національно-визвольної боротьби українського народу в 1917 – 1921 рр. й концепцію селянської революції з позицій марксистської методології трактував Матвій Яворський (1885 – 1937), у минулому — вояк УГА, який у 1920 р. перейшов на бік більшовиків. У 1924 – 1929 рр. він був завідувачем Управління науковими установами в Україні при Наркоматі освіти УСРР, якому підпорядковувалася ВУАН. Маючи юридичну освіту, отриману у Львівському університеті (1910), ступінь доктора політичних наук (1912), на радянській партійній роботі прагнув «подати не тільки марксистську, а й національну репрезентацію історії України». У 1931 р. М. Яворський був заарештований у справі так званого Українського національного центру і засуджений на шість років ув'язнення в концтаборі. Страчений в урочищі Сандармох (1937).

М. Яворський підготував низку популярних і наукових праць, в яких виклав концептуальне бачення історії України крізь призму класової боротьби. Його періодизацію історії України докладно проаналізував Олексій Ясь, який зауважив поєднання у творах історика-марк-

систа класового дискурсу з національними устремліннями¹⁰¹. Дуже влучно таку позицію охарактеризував австралійський видавець «Нарисів історії України» Микола Цюрак: «Ми не знаємо, чи Я.[ворський] був марксистом з переконання, чи тільки думав, що в умовах Радянської України під плащиком марксизму можна розвивати наукову працю в ділянці історії»¹⁰². Не маючи відповіді на це питання, зауважимо, що настрої колаборації з радянською владою були властиві для багатьох учасників Української революції, які залишилися в країні. Наукові пошуки М. Яворського не були завершеними із зрозумілих причин. Його історична схема, на думку Володимира Маслійчука, перебувала на стадії розробки і не мала ідеологічної, а подекуди й логічної завершеності¹⁰³. Таке враження справляє висвітлення істориком-марксистом селянської проблематики. Селянознавчий контекст концепції М. Яворського докладно розкрив Ігор Фареній¹⁰⁴. Водночас окремі її аспекти потребують уточнення чи подальшого дослідження.

Перші міркування щодо виникнення і розвитку селянської боротьби М. Яворський висловив у праці «Революція на Україні в її головніших етапах» (1923). Для характеристики селянських рухів він ужив термін «селянські розрухи». Першість у революційній боротьбі надав селянському рухові, а не робітничому. Селянські бунти 1902 р. визнав початком загальноросійського селянського руху. Очільниками селянських рухів уважав заможне селянство, яке висувало гасла розподілу поміщицьких, державних земель між селянами, українізації шкіл та політичної автономії. Цікавий підхід автора

до періодизації революційного процесу в Україні після 1917 р. М. Яворський виокремив три етапи: національна революція, часи боротьби з національною контрреволюцією і доба утвердження радянської влади. Останній, третій етап, він інтерпретував як «синтез двох рівнобіжних дотепер революційних напрямків, <...> остаточне об'єднання передових українських бойових сил під одним прапором боротьби за соціалізм, за диктатуру пролетаріату»¹⁰⁵. У цьому історик-марксист убачав позитив об'єднання національної ідеї з марксистськими гаслами, тобто компроміс для українців, які тривалий час боролися за національне і соціальне визволення.

Конструкт «селянська революція» з'явився у другому томі «Нарису історії України», виданому в Харкові в 1924 р. Саме тоді, за влучною характеристикою члена НТШ Австралії М. Цюрака, «Радянська Україна мала ще українське обличчя»¹⁰⁶. Тобто, українські історики-марксистки трактували революційні процеси згідно з власними суспільно-політичними переконаннями, без примусу з боку партійних функціонерів. Початок селянської революції М. Яворський датував 1902 – 1903 рр. — селянськими повстаннями на Полтавщині й Харківщині¹⁰⁷. Термін «селянська революція», згідно з уточненням І. Фаренія, у концепції М. Яворського стосувався 1902 – 1907 рр. Події 1917 р. започаткували національну аграрну буржуазну революцію¹⁰⁸.

Гасла і рушійні сили селянської боротьби М. Яворський докладно висвітлив у праці «Історія України в стислому нарисі». Гасло селянських повстань 1902 р. — вивласнення поміщицької землі й розподіл її між се-

лянством, яке існувало ще з народницьких часів, історик-марксист трактував як гасло буржуазної революції. На його думку, ліквідація приватної власності на землю (націоналізація чи муніципалізація) мала створити умови для користування землею на правах оренди. Витіснення поміщицьких господарств міцними фермерськими господарствами мотивувало сільську буржуазію виступати разом із біднотою у боротьбі за землю.

М. Яворський визнав революційний характер селянського руху в 1905 р., але зауважив його дрібнобуржуазну сутність. «Двигуном» цього руху дослідник визначив селянську бідноту, середняків, а також «щойно народжену буржуазію». Остання виросла на оренді землі й особливих багатств не мала. Дослідник констатував класові суперечності між селянами і поміщиками, а також між сільською біднотою і сільською буржуазією старого типу. Так з'явилася теза про два типи «куркулів»¹⁰⁹.

Свої висновки щодо переосмислення національних особливостей революційного процесу в Україні М. Яворський виклав у статті «Проблема української націонал-демократичної революції у 1917 р., її історичні основи та рухові сили», опублікованій у часописі «Червоний шлях» (1927). Основним змістом революції 1917 р. в Україні він визначив вирішення селянського питання. На переконання історика, питання про землю було рівноцінним, або навіть важливішим, ніж національне¹¹⁰. Рушійними силами цієї революції, на його думку, виступили такі елементи селянського світу: заможне селянство; основна маса селян; українська інтелігенція. Український пролетаріат, як уважав М. Яворський, у

більшості своїй не був охоплений революцією¹¹¹. Заможне селянство він розподілив на два типи — феодаліне і фермерське. Останнє було ватажком селянських рухів, починаючи з 1905 р.¹¹². Подальший розвиток революції М. Яворський пояснив суперечностями між цими двома типами заможного селянства («теорія двокуркульства»), а поразку революції — невирішеністю аграрної проблеми. Сам дослідник гостро критикував український національно-визвольний рух. О. Ясь зауважує, що ці два типи «глитая» — це було переінакшення і перенесення на український ґрунт тези В. Леніна про два шляхи розвитку капіталізму в Росії¹¹³. Однак тоді, під час офіційної кампанії критики в 1929 р., вчений змушений був відмовитися від своїх поглядів чи шукати нові роз'яснення. Ігнорування традиційних рушійних сил, якими для марксизму були пролетаріат і селянство, найбільше обурило опонентів М. Яворського — 90% дослідників виступили проти його «теорії двокуркульства»¹¹⁴.

Отже, дослідник концептуально осмислив революційний рух в Україні кінця XIX — початку XX ст. і сформував засади концепції селянської революції початку XX ст. Її основні тези відповідали марксистській ідеології, однак різнилися від російськоцентричних концепцій певним визнанням національно-визвольних елементів. Видавець «Нарисів історії України» в Австралії М. Цюрак так пояснив причини цькування ідей М. Яворського: «... хоч Я. був виразником марксистської історичної школи, його концепція історії України була в конфлікті з концепцією деяких російських істориків, і тому він попав у неласку серед офіційних радянських чинників»¹¹⁵.

На думку І. Фаренія, концепція революції М. Яворського стала предтечею сучасної концепції селянської революції 1902 – 1922 рр. Віктора Данилова. Погоджуюся, що концепція селянської революції М. Яворського виросла на українському ґрунті, є явищем суто українського суспільного життя, «вмонтована в загальний хід національно-визвольного процесу, починаючи з кінця XVIII ст.»¹¹⁶. Водночас вона має суттєві відмінності від концепції В. Данилова і містить окремі теми для подальшого дослідження. Позитивним здобутком студій М. Яворського, на наше переконання, є визнання ним політичних і національних вимог українських селян як складника селянської революції, а нерозробленим її аспектом — оцінка селянської боротьби в 1917 – 1920 рр. Цей період залишився «невписаним» до концепції селянської революції М. Яворського.

Відмінність революційного руху в Україні від загальноросійської революції обстоював у своїх статтях історик і літературний критик, співробітник Українського інституту марксизму-ленінізму Володимир Сухино-Хоменко (1900 – 1968?). Ним з'ясовано, що в 1905 р. вищий рівень капіталізму зумовив більшу зацікавленість українських селян у знищенні поміщицького і «куркульського» землеволодіння; слабкість українського пролетаріату та буржуазії. Щодо 1917 р., дослідник зауважив високий рівень диференціації серед селянства й існування двох видів «куркулів»: «зачеплені» аграрною революцією і «незачеплені» нею. На його думку, аграрна революція оминула місто і Центральну Раду¹¹⁷.

Отже, В. Сухино-Хоменко запропонував інший погляд на проблему рушійних сил революції в Україні, але не конкретизував свою теорію. Наскрізною думкою його статей була відмінність українського історичного процесу від загальноросійського, його окремішність. За цю позицію історика було розкритиковано в 1929 р., а незабаром, в 1933 р., В. Сухино-Хоменко був репресований. Національне питання для українських істориків-марксистів виявилось надзвичайно болючим, як і недооцінка ролі пролетаріату в революційних подіях. Ці причини зумовили хвилю критики й самокритики історичних схем М. Яворського та В. Сухино-Хоменка наприкінці 1920-х рр.

Зважаючи на те, що у радянській Україні на початку 1920-х рр. утвердилася більшовицька модель державності, формувалася загальносоюзний соціокультурний простір, всебічну державну підтримку дістав загальносоюзний історичний наратив концепції революції загалом та селянської зокрема. Він складався з багатьох фрагментів: висловлювань партійних більшовицьких функціонерів, напрацювань науковців та спогадів очевидців. Про актуальність історико-революційної тематики у 1920-х рр. свідчить і те, що у тематичному показнику літератури, укладеному в 1929 р., нараховувалося 3750 назв робіт, зміст яких безпосередньо стосувався питань історії революції та громадянської війни¹¹⁸.

Становлення загальносоюзної (російськоцентричної) концепції селянської революції започаткувала розробка Земельного кодексу УСРР. В основу радянського концепту революції було покладено осмислення

наслідків селянської революції на тогочасний момент. Визначальну роль у їх дослідженні відіграв харківський осередок українських істориків. Селянська революція ними трактувалася як аграрна революція.

Концептуальне осмислення революційних змін на селі після 1917 р. у межах своєї професійної діяльності у Наркоматі землеробства УСРР розпочав Володимир Качинський (1885 – 1937). Його політичні переконання зазнали складної еволюції. Спершу належав до партії соціалістів-революціонерів, згодом перейшов до лівих есерів, з часом змінив членство ще в кількох українських партіях: УПСР, УКП (боротьбисти), КП(б)У. У 1937 р. він був заарештований за належність до «право-троцькістської організації» й розстріляний¹¹⁹. В. Качинський був найактивнішим дослідником аграрної революції та селянського руху в 1920-х рр.

Перша праця В. Качинського — двотомник «Очерки аграрной революции на Украине» була опублікована в 1922 – 1923 рр. У передмові до першого тому дослідник констатував, що на той час аграрна революція ще не була завершеним явищем, багато її наслідків не було з'ясовано, їх не можна теоретично узагальнити, нова картина земельних відносин не сформувалася. Тому метою книги автор визначив «схематичний огляд самого процесу аграрної революції і фіксації деяких положень, що вже визначилися».

У першому томі «Уравнительный раздел земли» дослідник проаналізував результати земельних переділів на тогочасний момент. Передумови і сутність аграрної революції автор трактував, на перший погляд, не

з класової точки зору, а з господарської. Головну мету аграрної революції він убачав у ліквідації селянського малоземелля як проблеми, яку намагалися вирішити кілька десятиріч. Селянські виступи 1905 р. визначив підготовчим етапом до аграрної революції, а Столипінську реформу — як спробу її уникнення еволюційним шляхом. В. Качинський визнав підйом у розвитку сільського господарства в 1910 – 1915 рр., але трактував його лише як технічний прогрес. Дослідник акцентував увагу на негативному впливові Першої світової війни, спричиненому нею загальногосподарському зубожінні й занепаді селянського господарства. Для характеристики селянського руху в кульмінаційні періоди 1917 р. В. Качинський застосував термін «аграрна стихія». Вона виявлялася у захопленні поміщицьких земель і здійсненні «чорного переділу». Однак зрівняльний поділ землі та ліквідація поміщицького землеволодіння, на думку автора, не були остаточним етапом на шляху вирішення аграрного питання, а лише складали зміст першої стадії аграрної революції. Її тривалість В. Качинський визначив у два — три роки¹²⁰.

Водночас дослідник зауважив хронологічні відмінності аграрної революції в Україні: вона відбулася з запізненням на понад два роки ніж у Росії, з третім приходом радянської влади на початку 1920 р. Констатуючи вирішення земельного питання радянською владою, історик писав про формальне або правове значення урядових земельних актів. Від проголошення права на землю до його фактичної реалізації (господарського освоєння селянством великих земельних площ), на

його думку, лежала «відстань настільки далека». Саме в господарському освоєнні поміщицької землі В. Качинський убачав сутність аграрної революції в Україні. За визнанням дослідника, аграрна революція не вирішила питання малоземелля в окремих регіонах, а в інших не відбулося господарського освоєння колишніх поміщицьких володінь селянами. Свідченням останнього автор називав великі площі незасіяних поміщицьких земель у 1921 р.

Серед інших висновків В. Качинського — констатація неможливості реставрації поміщицьких латифундій, зважаючи на їх руйнування (проти поміщиків був спрямований «основний удар» аграрної революції); збільшення кількості селянських дворів і зростання чисельності претендентів на отримання землі; зuboжіння господарств селян заможних і середняків, зумовлене зокрема руйнуванням ринкових відносин. Автор наголосив на специфічних відмінностях українського «куркуля» від великоросійського. Вона полягала у його залученості до хліборобства і до суспільного життя, зокрема, періоду гетьманату П. Скоропадського. У російських губерніях основу заможних елементів села складали представники торгово-промислових професій. Здійснення аграрної революції в 1920 р. за російським шаблоном (боротьба комнезамів проти «куркуля»), зауважував В. Качинський, зруйнувала господарство заможних селян в Україні. Їх відновлення, за прогнозами дослідника, буде тривалим і складним.

На тлі численних негараздів економічного характеру, які супроводжували перебіг аграрної революції,

В. Качинський не висловив жалю щодо її негативних наслідків, а вбачав позитив і перспективу в освоєнні та раціональному господарському використанні селянами нових земельних площ, які звільнилися унаслідок ліквідації поміщицького землеволодіння¹²¹. Власне з розвитком сільського господарства дослідник пов'язував найближчі перспективи радянської держави загалом, бо її промисловість ледве жевріла.

У другому томі «Обобществление сельского хозяйства» підсумовано досвід радгоспного й колгоспного будівництва в Україні в 1919 – 1922 рр.¹²². Зауважимо, що праці В. Качинського здобули позитивну оцінку тогочасних російських істориків¹²³. Автор планував продовження цієї роботи — підготувати ще два випуски «Крестьянское хозяйство в годы революции» та «Земельное законодательство периода 1917 – 1922 годов». Нині складно встановити, чому не здійснилися ці плани.

Невід'ємною частиною концепції аграрної революції В. Качинського є його міркування щодо зародження і розвитку селянського руху різних періодів (1905 р., 1917 – 1918 рр.). У книзі «Селянський рух на Україні в роки 1905 – 1907» (1927) дослідник проаналізував особливості селянського бунту в 1905 р. Він виокремив десять форм селянської боротьби. Найбільш популярними вважав такі «мирні» форми, як: ухвали сільських громад, страйки, бойкот поміщиків, зняття робітників. До інших форм селянського руху В. Качинський зарахував низку радикальних заходів, спрямованих проти поміщиків: вирубка лісів, випаси луків худобою, підпали будівель, стогів сіна і соломи, погроми економії,

захоплення землі (в деяких випадках і самих економій), розбирання збіжжя з поля. Дослідник уважав погроми поміщицьких економій не ознакою селянської неорганізованості й сліпої стихії, а творенням «справжньої селянської революції, що <...> набувала інколи своєрідної форми». В. Качинський не обмежував селянську боротьбу економічними гаслами. Історик констатував визрівання восени 1905 р. політичних форм: переобрання сільської та волосної адміністрації, арешти представників влади, відмова від сплати податків і виконання повинностей, закриття винних крамниць.

У з'ясуванні передумов селянського руху відчувався класовий підхід вченого. Його метою він визначив боротьбу селян, які страждали від малоземелля, проти поміщицького землеволодіння, а також феодально-кріпосницьких пережитків у взаєминах між поміщиками і селянами, зокрема в орендних відносинах. У цьому він транслиував погляди В. Леніна (нагадаємо, що в 1925 р. ним було опубліковано працю «Ленін і аграрне питання»). Намагання автора співставити перебіг селянського руху із пролетарською революцією (їй надає більшого впливу) свідчить про данину концепції пролетарської революції російського радянського історика Михайла Покровського (1868 – 1932). Водночас В. Качинський зауважив на розбіжностях фаз селянської революції (дослідник неодноразово вживав цей термін) з етапами пролетарської революції. Розвиток селянського руху він оцінював як самостійний шлях у революції 1905 р., обґрунтований власною логікою. Основну роль у розгортанні селянського руху в 1905 – 1906 рр. дослідник

відводив бідноті й середнякам (такими уважав понад половину селянства України), але визнавав і певні інтереси молоді селянської буржуазії. У трактуванні причин селянського руху історик навів переважно господарсько-економічні передумови з деяким впливом політичних обставин, зокрема війни з Японією. Що цікаво, автор спирався на досвід селянських рухів 1902 – 1903 рр., тобто вважав події 1905 р. підготовленими саме у цей період¹²⁴. Ці міркування В. Качинського свідчать на користь трактування ним селянської революції як цілісної події, яка в своєму розвитку пройшла певні етапи.

Книга В. Качинського отримала загалом позитивний відгук від представника київської школи М. Грушевського С. Глушка (1896 – 1964). З концептуальних зауважень рецензента виокремимо такі: поділ селянства на соціальні групи (незаможники, середняки і селянська буржуазія) здійснено механічно, за принципом землезабезпечення (проігноровано склад родини, наявність худоби, оподаткування); не розкрито, які економічні групи були учасниками селянських виступів; показано надмірно революційну активність Селянського союзу у виступах і не помічено його стримуючу роль¹²⁵. Попри інші зауваження, рецензент констатував цікаву схему дослідження у цій першій праці з історії аграрного руху.

Розвиток подій 1917 р. в селах Харківської губернії В. Качинський відтворив у статті «Крестьянское движение» (1927)¹²⁶. Серед основних проблем, які висвітлив автор, були такі: економічні умови господарювання селян Харківської губернії напередодні 1917 р.; становлення нових органів влади в 1917 р.; етапи розвитку «земель-

ної» революції (1917 – весна 1918 рр.); організація селянства радянською владою. Ліквідацію поміщицького господарства дослідник пов'язував із проголошенням більшовицького «Декрету про землю». У загальних рисах у статті було подано картину селянської революції в одній губернії, тобто поєднання соціальної боротьби на селі з політичними перетвореннями у суспільстві.

У такому ж ключі, але в загальноукраїнському контексті була підготовлена стаття «Аграрний рух за часів гетьманщини» (1928)¹²⁷. В. Качинський проаналізував аграрне законодавство Української Держави, роль каральних експедицій, господарські відносини між селянами й поміщиками, селянські виступи проти останніх, тобто відтворив соціально-політичне тло селянської боротьби.

Отже, вивчення аграрної/селянської революції В. Качинський розпочав з її кінцевого на той час етапу — з'ясування наслідків аграрних перетворень. Під час подальших досліджень він поступово висвітлював аграрне законодавство тогочасних урядів і його сприйняття селянством. Останні праці присвячені зародженню і перебігу селянського руху на різних його етапах (упродовж 1905 – 1918 рр.) і у різних місцях (Харківщина або ж загалом Наддніпрянська Україна). Дослідник визначав зміст аграрної революції як економічну боротьбу селян проти поміщиків і трактував її відповідно до загально-російських концепцій В. Леніна і М. Покровського.

Інший дослідник аграрної революції, зокрема селянського руху 1917 р. — Михайло Рубач (1899 – 1980) сформувався у структурі Істпарту. Його кар'єра роз-

почалася у Катеринославі: в грудні 1917 р. — викладач історії революційного руху на курсах для молоді, в 1920 – 1921 рр. — лектор губернської партійної школи, в 1922 р. — очільник Катеринославського Істпарту, автор першого тому «Історії Катеринославської соціал-демократичної організації». У 1923 р. М. Рубач переїхав до Харкова, де був призначений заступником завідувача Істпарту ЦК КП(б)У і головним редактором часопису «Літопис революції». У 1927 р. закінчив Інститут червоної професури, працював завідувачем кафедри історії партії та Жовтневої революції в Інституті марксизму-ленінізму й одночасно завідувачем Центрального архівного управління УСРР. У переломний для багатьох істориків-аграрників період 1929 – 1932 рр. М. Рубач обіймав посаду завідувача істпартвідділу ЦК КП(б)У, а потім — керівника кафедри історії партії Інституту червоної професури у Харкові¹²⁸.

Побіжно селянське питання М. Рубач розглянув у статті «До історії української революції (Замітки й документи; грудень 1917 – січень 1918 р.)». Вважаючи селянство основною базою українського національного руху, дослідник розкритикував ставлення Центральної Ради до селян, зокрема її першочергове зосередження на вирішенні національного питання й зволікання з соціально-економічними перетвореннями. На думку М. Рубача, для українського села був властивий глибший рівень майнової диференціації, порівняно з російським селянством. Головний зміст революції в Україні вчений вбачав у посиленні соціальної боротьби: він обґрунтував доцільність ліквідації не лише поміщицького зем-

леволодіння, а й «куркульського». Водночас зауважив, що заможні селяни підтримували Центральну Раду.

Постає питання: які приховані сенси на тлі критики національної політики Центральної Ради поряд із розлогими цитатами М. Грушевського, В. Винниченка та інших відомих діячів Української революції містить ця стаття? З одного боку, М. Рубач критикував Центральну Раду за буржуазне розуміння характеру революції, а з іншого — розвинув і просунув тезу пролетарської революції. Помилку першого більшовицького уряду в Україні він вбачав у нерозумінні останнім ролі й значення національного питання та його зв'язку з селянським¹²⁹. Трактуючи М. Рубачем тактики радянської Росії щодо українських урядів викликали заперечення з боку члена Політбюро ЦК КП(б)У Володимира Затонського, який в окремій замітці роз'яснив взаємодію РНК РСФРР із більшовицьким Народним Секретаріатом у Харкові та кілька разів зауважив, що автор статті «трохи перемудрував»¹³⁰. Справді, ознайомлення зі статтею викликає перше враження, що автор щось «перемудрував», але уважний читач відчує його виразне бажання заявити про національні особливості революції в Україні. Така специфіка викладу матеріалу, коли факти свідчать одне, а висновки — інше, стала властивою рисою публікацій радянських істориків 1920-х рр. в УСРР.

У статті «Аграрная революция на Украине в 1917 г.»¹³¹ (1927 – 1928), написаній російською мовою, М. Рубач трактував це явище з точки зору класової боротьби: крізь призму ліквідації великого поміщицького землеволодіння й землеволодіння заможних се-

лян («куркулів»). У цьому він вбачав перше і головне завдання аграрної революції. Заможним селянам, за припущенням дослідника, належала більша половина купованої землі й вони найбільше привласнили поміщицького майна в 1917 р. За їх рахунок він вважав доцільним задовольнити земельні потреби незаможних селян. Тобто, в основі міркувань М. Рубача в 1927 р. лежала ленінська концепція переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну і автор на основі статистичних даних земельних відносин в Україні ілюстрував цю концепцію. Господарем і керівником аграрного руху у багатьох місцях дослідник вважав заможне селянство — аж до повернення «основної солдатської маси» взимку 1917 р. Аналізуючи проблеми класової боротьби у селянському середовищі й тісного союзу пролетаріату з селянською біднотою, М. Рубач відзначив «особливі труднощі реалізації цього союзу». Останні він вбачав в економічній міцності українських заможних селян, їхній належній політичній організації та спроможності під національним стягом повести «значну частину трудового селянства і навіть частково бідноту»¹³².

Гаслом селянської боротьби в 1917 р. М. Рубач визначив розгром поміщика-сусіда, відібрання його землі на користь «себе, свого села». Селяни у цей час боролися не проти поміщицтва як класу, а проти «свого» поміщика. Відсутність активних форм боротьби навесні 1917 р. дослідник пояснив мобілізацією селянства до війська під час Першої світової війни, зокрема, молоді. Місцем початку аграрної революції М. Рубач назвав регіони гострого малоземелля: Подільська, Київська, Полтавська

і Харківська губернії. Подальший перебіг аграрної революції дослідник пов'язав з загальним розвитком революційних процесів в Україні й поверненням додому солдат-фронтовиків.

Форми і характер розвитку аграрної революції, за визнанням історика, визначалися соціально-економічними особливостями різних регіонів України (їх було три). На Правобережжі він звернув увагу на присутність російської імператорської армії як чинника радикалізації аграрної революції. На Лівобережжі побіжно згадав про попередні традиції селянської боротьби — «відомі аграрні заворушення» 1901 – 1902 рр. у Полтавській і Харківській губерніях. Перемогу аграрної революції дослідник пов'язав із перемогою пролетаріату у Жовтневій революції й усвідомленням селянами «зради» їхніх інтересів партією есерів. Сама по собі боротьба селян проти поміщиків, за оцінкою М. Рубача, залишалася стихійною й розрізною, а пролетаріат на чолі з більшовиками допоміг селянам оволодіти цією землею¹³³.

У перебігу селянської боротьби в 1917 р. М. Рубач виокремив п'ять етапів, тісно взаємозв'язаних один з одним. Змістом першого етапу аграрної революції (березень — травень 1917 р.) дослідник визначив початок врегулювання питання про оренду землі (зниження орендної плати). Змістом другого етапу аграрної революції (травень — частково липень 1917 р.) М. Рубач проголосив боротьбу за врожай. Вона ж продовжувалася й на третьому етапі (липень — частково вересень), коли селянство боролось за примусову оренду поміщицької землі, перерозподіл орендного фонду. Відкрите за-

хоплення поміщицької землі розпочалося у вересні — жовтні 1917 р. й означало перехід до четвертого етапу аграрної революції. П'ятий її етап, на думку М. Рубача, настав після Жовтневої революції, коли селяни стали захоплювати поміщицькі економії із їх майном.

На початку 1928 р. М. Рубач анонсував вихід підготовленого ним двотомника «Аграрна революція 1917 року на Україні. Документи та матеріали»¹³⁴. Однак цим планам не судилося здійснитися, а сам автор змушений був відмовитися від деяких своїх поглядів.

Вже у 1930 р. революцію 1917 р. М. Рубач трактував як нерозривний революційний процес, що складався з «низки революційних рухів: робітничого, селянського, національного, боротьби проти буржуазії, боротьби за мир, за землю, за національне визволення тощо». Керівна роль у цьому процесі відводилася робітничому класу. Зв'язки між революційними рухами робітників, солдат і селян дослідник характеризував як «тисячі соціально-політичних та економічних ниток». «Зшивали» інтереси робітників і селян у 1917 р. українські військові (вихідці з селян), які служили у великих містах як в Україні, так і Петрограді та Москві. Це було аргументом, щоб не відокремлювати «китайською стіною революцію міста й села, пролетарську революцію від національної й аграрної революції 1917 р.». Аграрну революцію М. Рубач визначив як «революційну боротьбу селянства за землю, що досягла найширших розмірів та великої глибини». Цю боротьбу історик кваліфікував як складник загального революційного процесу, який однак не мав класового змісту: аграрна револю-

ція проти поміщиків-кріпосників відбувалася в межах буржуазно-демократичної революції, а боротьба проти землевласників-капіталістів і «куркулів» виходила за межі цієї революції й ставала частиною соціалістичної революції робітників¹³⁵. Заперечення революції 1917 р. як національної, а також самостійної ролі селянства в революційних подіях стали реаліями розвитку української історичної науки на початку 1930-х років.

Цілісну картину селянської революції на Чернігівщині в 1917 – 1920 рр. на тлі інших революційних процесів у регіоні створив Василь Щербаков (1898 – 1938), очільник Чернігівського губернського істпарту (заарештований і розстріляний у 1938 р.). У низці публікацій за 1927 р.¹³⁶ дослідник виокремив кілька етапів у розвитку селянського руху: перші заворушення на початку 1900-х років, підйом селянської боротьби в 1905 – 1906 рр. («великі повстання, підпали і руйнування поміщицьких маєтків»), визрівання селянського невдоволення і відкрите протистояння з представниками влади в 1916 – на початку 1917 рр. та нова фаза боротьби восени 1917 р. Причинами селянського руху історик вважав скрутне матеріальне становище селянства протягом кількох десятиріч, спричинене малопритатністю ґрунтів для землеробської праці та малоземеллям селянських господарств. Селяни шукали заробітків за межами губернії, наймалися працювати за мізерну платню в економіях та на цукрових заводах на Чернігівщині. Зубожіння селян поглибила Перша світова війна й спричинені нею негаразди, зокрема, інфляція, дорожнеча, нові мобілізації. Ці фактори спричинили

зростання селянського невдоволення представниками влади та ворожнечу до міського населення (і навпаки, містяни були невдоволені нестачею продовольства)¹³⁷. Селяни перестали постачати продовольство до міста й чинили перешкоди вивезенню поміщицького хліба¹³⁸.

Дослідник зауважив пасивне ставлення селян до загальнополітичних питань після Лютневої революції 1917 р. і водночас його сподівання отримати поміщицьку землю. Перебіг соціальної боротьби на селі В. Щербаков трактував з класової точки зору: у червні 1917 р. він констатував перші ознаки пробудження бідноти, яка б говорила «мужицькою» мовою, подальше поглиблення суперечностей між біднотою і заможними верствами селянства, зважаючи на брак продовольства й загрозу голоду на селі, зокрема у північних повітах губернії (засуха, поганий врожай, недосіви), активізацію бідноти у серпні — вересні. Автор визнав значну соціальну активність заможного селянства: участь у скликанні повітових і губернських селянських з'їздів, створенні селянських союзів/спілок. На цих зібраннях, ініційованих, на думку автора, українськими політичними партіями, ухвалювалися резолюції про недопущення самовільних захоплень землі та руйнівних дій, вирішення аграрного питання законним шляхом. Зауважено агітаційну діяльність у селянському середовищі представників міста, зокрема, священників, земських діячів, лікарів, вчителів¹³⁹. Популярність партії українських есерів у Чернігівській губернії дослідник пояснив активною діяльністю місцевого вчительства, а прихильність селян

до Селянської спілки — гаслами автономії України, які обстоювала ця організація¹⁴⁰.

Події осені 1917 р. В. Щербаков описав як війну селян проти поміщиків, спровоковану продовольчими труднощами й голодуванням. Він вказав такі форми селянської боротьби, як вирубка лісів, пограбування й напади на поміщицькі маєтки, погроми винокурень. За відсутності у джерелах інформації про класові суперечності у селянському середовищі автор обстоював думку про їх наявність і «невидимий» характер¹⁴¹.

Переддень Жовтневої революції 1917 р. на Чернігівщині В. Щербаков характеризував як «повне безвладдя й панування анархії». Частково цей хаос спровокував селянський рух, який розвивався у таких формах як: «свавільне рубання лісу, напади на маєтки, збір селянами поміщицьких врожаїв», а трохи згодом — напади на цукроварні, захоплення їх землі і майна. Переносниками цього хаосу (у трактуванні автора «головними агітаторами більшовицьких гасел і організаторами селянства») виступали солдати-фронтовики. Більшовицькі організації губернії на той час мали слабкі зв'язки з селом та загалом не могли «самі справитися з цією величезною роботою»¹⁴². В. Щербаков об'єктивно розкрив стан більшовицьких організацій на Чернігівщині, зокрема, такий феномен, як «більшовизм стихійний»¹⁴³. Селянський рух автор визнав частиною пролетарської революції. Селянство, попри відсутність керівництва з боку міських організацій, перебувало, за визнанням В. Щербакова, під доволі суперечливими ідейними впливами: з одного боку — українських есерів, а з ін-

шого — збільшовизованих фронтовиків; — і «творило революцію на місцях»¹⁴⁴. Отже, автор не відкидав думку про самостійну діяльність селянства як суб'єкта революційної боротьби, хоч і формулював її завуальовано, згідно з риторикою того часу.

В основі поглядів В. Щербакова на роль селянства у революційних подіях 1917 – 1920 рр. лежав класовий підхід, аналіз соціально-класових відносин. Спершу автор показав активність заможного селянства, ініційовану українськими політичними партіями та Селянською спілкою. Далі він обґрунтував перетворення восени 1917 р. на активного учасника антипоміщицької боротьби селянина-бідняка, який спровокував анархію на селі. Привертає увагу свідоме применшення автором впливу заможних верств селянства й перебільшення ролі незаможних верств у суспільно-політичних процесах на селі в 1917 р., зокрема, його відданість ідеям більшовизму. Пояснюючи причини падіння радянської влади в 1919 р., автор використав поняття «громадянська боротьба» на селі, а серед її ознак виокремив засилля «куркулів» в радянських владних органах, «петлюрівські» змови, «бандитські» виступи. 1920-й рік на Чернігівщині, за визнанням В. Щербакова, був ще складніший, ніж попередній: суттєво зросли масштаби «бандитизму» (повстанського руху «петлюрівського забарвлення»), посилювався опір заможного селянства. Побороти повстанство в 1920 р. більшовики не змогли¹⁴⁵.

Отже, враховуючи викладене вище, є достатньо підстав вважати, що творення у 1920-х рр. загальносоюзної концепції селянської революції супроводжувалося

поступовим збільшенням ролі селянської бідноти у революційних подіях.

Кінець 1920-х рр. позначився змінами в організації історичної науки в СРСР, УСРР. Хронологічно він збігається із завершенням внутрішньопартійної боротьби за владу, формуванням тоталітаризму сталінського зразка, «великим переломом». Перед істориками ставилося стратегічне завдання-обов'язок — посилити критику «буржуазно-націоналістичних», «правоопортуністичних», «меншовицько-троцькістських» та інших подібних трактувань історії революції. Про це говорили доповідачі I Всесоюзної конференції істориків-марксистів на початку 1929 р. Під гаслом опанування ленінізмом відбулася філософська дискусія 1930-го р.

На формування загальносоюзного (російськоцентричного) наративу концепції селянської революції у 1928/1929 – 1930 рр. вплинула ще одна обставина, котра визначила напрям його подальшого заангажованого розвитку. Мова йде про святкування 50-річного ювілею Й. Сталіна. З цієї нагоди з'явилися публікації, в яких вождь більшовицької партії та керівник радянської країни зображувався як теоретик, геніальний учень і продовжувач вчення К. Маркса, В. Леніна, марксистсько-ленінської традиції. Офіційно така позиція вперше була оприлюднена у тезах Інституту В. Леніна «Про вивчення історії ВКП(б)», публікації В. Адоратського¹⁴⁶. У 1933 р. вшановувалися 50-і роковини смерті К. Маркса. З її нагоди вийшла низка партійних документів, у яких за Й. Сталіним закріпився статус класика марксизму-лені-

нізму. Фактично це свідчило про те, що історична наука потрапила під цілковитий контроль Генсека.

«Великий перелом», започаткований у 1929 р., зміни в організації історичної науки, розпочаті в кінці 1920-х рр., позначені неухильним підпорядкуванням історії політичним потребам партії, радянської ідеології, тривали й на початку 1930-х рр. За таких суспільно-політичних та соціально-економічних обставин, зумовлених культом особи Й. Сталіна, форсованими темпами колективізації та індустріалізації, Голодомором 1932 – 1933 рр. в Україні, провідна роль в ідеологічному супроводі «трудових звершень» відводилася історичній науці, державним історичним установам. Під пильною опікою влади були Інститут історії партії та Жовтневої революції, Український інститут марксизму-ленінізму та інші установи. Координація їхньої діяльності перебувала у підпорядкуванні Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів, управління агітації та пропаганди ЦК КП(б)У, органів цензури¹⁴⁷.

Період кінця 1920-х – початку 1930-х рр. став вирішальним для радянського історичного наративу концепції селянської революції. Від тоді його невід'ємним складником стала «єдиноправильна і єдиноможлива» теза про «керівну роль» більшовицької партії та гегемона пролетаріату в революційних подіях початку ХХ ст.

У жовтні 1931 р. у журналі «Пролетарська революція» був опублікований лист Й. Сталіна «Про деякі питання історії більшовизму», в якому він звинуватив радянських істориків у «грубих помилках» методологічного характеру, у тому, що вони неправильно розуміють

марксистський принцип історизму¹⁴⁸. Це був прецедент, до сталінського листа ніхто з вищого партійно-державного керівництва не дозволяв собі так брутально втручатися в історіографічний процес.

Наслідки такої «батьківської опіки» історією були руйнівними для останньої. Насамперед визнавалося недоцільним залучення до історичних розвідок широкого комплексу джерел. Дослідження мали ґрунтуватися на «перевірених, достовірних» свідченнях про минуле, що підтверджували сталінську інтерпретацію сутності історичного процесу, явищ тощо. Праці класиків марксизму-ленінізму ставали методологічним і теоретичним підґрунтям для істориків, вони не піддавалися науковій критиці та вважалися найдостовірнішими джерелами з реальними висновками¹⁴⁹. З другої половини 1930-х рр. доступ науковців до роботи в архівах було закрито, в 1938 р. архіви перейшли у підпорядкування Наркомату внутрішніх справ¹⁵⁰.

Унаслідок встановлення контролю ЦК КП(б)У над історичною наукою українські дослідники з весни 1929 р. розпочали критику ідей М. Яворського. У травні відбулося п'ять засідань на історичному відділі Українського інституту марксизму-ленінізму з обговорення схеми історії України М. Яворського. Редакція «Літопису революції» так визначила «шкідливість» вчення історика-марксиста, якого критикували: «Методологією яворщини є механістичне розуміння історичного процесу, підміна класового критерію націоналістичним і еклектика взагалі». Рупором звинувачення виступив Григорій Карпенко, який послідовно проводив лінію М. По-

кровського. До дискусії долучилася низка науковців, які крім критики М. Яворського висловили й обґрунтовані зауваження щодо історичної концепції самого М. Покровського (на це звернув увагу і М. Рубач¹⁵¹). Кампанія критики М. Яворського виявилася єдиним «досягненням» кафедри історії України Українського інституту марксизму-ленінізму в 1929 – на початку 1930 рр., бо наукова продукція за цей час була незначною¹⁵². Виступив з критикою «яворщини» і М. Рубач, хоча її вважали недостатньою. Зокрема, М. Іванов визнав позицію М. Рубача «явним покровительством українським історикам, які допускали перекручення марксизму»¹⁵³.

У 1932 р. бригада Інституту червоної професури (Г. Слюсаренко, П. Гнідаш, В. Круть, І. Кравченко) на сторінках «Історика-марксиста» розкритикувала публікації журналу «Літопис революції» за 1931 р. Автора статті «Селянський рух на Київщині за часів австро-германської окупації та гетьманщини» Г. Карпенка¹⁵⁴, який перед цим сам критикував М. Яворського, було звинувачено у впливі «яворщини», неправильній оцінці селянського руху до та під час Жовтневої революції 1917 р.¹⁵⁵. Зазнала критики й стаття А. Іргізова «Селянський рух 1917 року на Київщині»¹⁵⁶ через недостатній показ загострення класових суперечностей та боротьби в селянському середовищі. Загалом автори рецензії звинувачували редакцію «Літопису революції» в допущенні цілої низки «грубих політичних помилок» і висловили обурення припиненням виходу журналу (не вийшли номери 5 і 6 за 1931 р.) замість «негайного виправлення <...> помилок і негайної перебудови» своєї роботи¹⁵⁷.

У 1934 р. М. Рубач у журналі «Историк-марксист» змушений був розкаятися в допущених раніше «значних політичних помилках», особливо в ідеї «додадкової схеми» для вивчення особливостей пролетарської революції в Україні, запропонованої ним 1930 р. Також він змушений був визнати класову диференціацію серед селянства вже напередодні 1917 р.¹⁵⁸. У 1935 р. М. Рубач був заарештований. У січні 1936 р. його звільнили, але виключили з партії. Кілька років він був позбавлений можливості займатися науковою діяльністю. У листопаді 1943 р. у Москві М. Рубач захистив докторську дисертацію «Нариси з історії аграрної революції 1917 р. на Україні» і з 1944 р. почав працювати в Інституті історії в Києві¹⁵⁹. М. Рубач був одним із небагатьох, хто вижив в умовах репресій і залишився у професії.

У чому полягала суть російськоцентричних (загальносоюзних) концепцій селянської революції? Їхній вплив на дослідницьку роботу українських істориків став відчутним у другій половині 1920-х рр. Основні напрями наукових пошуків визначила концепція пролетарської революції Михайла Покровського (1868 – 1932), яка вважалася «основним стрижнем революційного руху в Росії»¹⁶⁰. В Істпарті М. Покровський очолював підкомісію з історії Жовтневої революції. Був засновником і очолював Комуністичну академію, Товариство істориків-марксистів, Інститут червоної професури, Центральне архівне управління тощо. Тож його ідеї стали провідними для російських радянських істориків, а згодом і українських, принаймні, до 1936 р.

Основні положення концепції пролетарської революції викладено у працях М. Покровського з історії революції 1905 р., статтях і доповідях з історії революції 1917 р., громадянської війни. Разом із цим М. Покровський підтримував концепцію селянської революції, початком якої вважав селянські бунти кінця XVIII ст.¹⁶¹. Основними учасниками селянського руху вважалися біднота і зубожіле селянство (союзники пролетаріату). Водночас було виокремлено і дрібнобуржуазну течію в селянському русі, тобто середняків¹⁶². Докладно сутність концепції селянської революції М. Покровського проаналізував історик Ігор Фареній. Хронологічні межі селянської революції, за версією М. Покровського, відповідають 1902 – 1922 рр., як пізніше запропонував В. Данилов. І внутрішня періодизація селянських рухів у концепціях обох дослідників схожа. Перевагу в теоретичному обґрунтуванні подій початку XX ст. І. Фареній віддає М. Покровському, оскільки той бачив селянську революцію на свої очі, а В. Данилов реконструював за документами¹⁶³.

Визнання двох революцій у Росії (пролетарської та селянської), на нашу думку, пояснювалося потребою узгодити офіційну більшовицьку теорію зі змінами, що відбулися на селі внаслідок встановлення радянської влади. Стихійний селянський рух, на хвилі якого більшовики прийшли до влади, але який не змогли опанувати, не відповідав ідеології партії.

Отже, наприкінці 1920-х – у 1930-х рр. було втрачено зв'язок із здобутками українського національного історичного наративу концепції селянської революції,

напрацьованого у перші десятиріччя XX ст. Основні напрями дослідницької діяльності на декілька десятиріч визначив «Короткий курс історії ВКП(б)». У центрі дозволених для вивчення проблем впродовж першої половини 1930-х – першої половини 1950-х рр. поставили питання класової боротьби селянства. Концепція аграрної/селянської революції надовго зникла з наукового вжитку і суспільно-політичного дискурсу, а її розробники були фізично знищені.

Упродовж 1930-х – першої половини 1950-х рр. серйозна наукова розробка аграрних проблем практично припинилася. У 1930-х рр. були знищені наукові школи М. Грушевського, М. Яворського, Д. Багалія та інші, зазнали переслідувань багато українських істориків.

У 1930-х рр. — першій половині 1950-х рр. дослідження з аграрної проблематики підпорядковувалися викладеній у «Короткому курсі історії ВКП(б)» (1938) концепції про єдину соціалістичну революцію. «Короткий курс» визначив наслідки аграрної революції для селянства СРСР, які не переглядалися дослідниками практично до початку 1960-х рр.: селяни отримали більше ніж 150 млн дес. землі, їх було звільнено від сплати щорічних орендних платежів поміщикам сумою 500 млн крб. золотом, біднота й середняки переділили 50 млн га «куркульської» землі. Інша теза Й. Сталіна про напівколоніальну залежність Росії наклала свій відбиток на вивчення питань економічного розвитку: у відсталій аграрній напівколоніальній країні¹⁶⁴ неможливо було пояснити існування розвинутого робітничого класу — гегемона революційного руху, проголошеного

«Коротким курсом». Через це історики почали ухилятися від розгляду проблеми «економічного розвитку Росії та революційного руху» в цілому й вивчати її частинами: «окремо досліджувалися процеси розвитку народного господарства та історія революційного руху»¹⁶⁵. Також «Короткий курс» проголосив посилення соціального розшарування в селянському середовищі й загострення класової боротьби вже з початку XX ст.¹⁶⁶.

Коло дослідницької проблематики звузилося до вивчення селянського руху в контексті класової боротьби та проблем класового розшарування селянства. Основні напрями історичних досліджень до другої половини 1950-х рр. визначила постанова ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». Українська історіографічна традиція була заборонена, а події в Україні другої половини XIX – першої третини XX ст. стали частиною загальноросійського соціалістичного руху робітничого класу.

2.2 Український радянський наратив концепції селянської революції другої половини 1950-х — кінця 1980-х років

Після XX з'їзду КПРС та постанови ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків» від 30 червня 1956 р. були частково розкритиковані деякі положення «Короткого курсу історії ВКП(б)», змінилося ставлення до національного питання, відбулося повернення до ленінських оцінок історичних подій початку XX ст. Однак сприйняття ленінських ідей залишилося формалізованим і поступово в 1950 – 1960-х рр. трансформувалося у «вчення» про союз робітничого класу з селянством¹⁶⁷. Загальна схема історичного процесу залишилася незмінною. Обов'язковим елементом наукових праць стало цитування класиків марксизму-ленізму, а зміст публікацій піддавався ідеологічному контролю, зокрема з 1972 р.

Характерною ознакою того часу стало піднесення дослідницького інтересу до проблем аграрної історії, визначення нового змісту поняття «аграрна революція» та концептуального осмислення її наслідків. Ініціаторами відновлення досліджень з аграрної історії були

історики, які повернулися з таборів, або ті, хто зазнав переслідувань за професійну діяльність у період тоталітаризму, як М. Рубач. Популяризації історичних знань та підвищенню якості наукових досліджень сприяли «Український історичний журнал», заснований 1957 р., та збірник праць «Історіографічні дослідження в Українській РСР» (1968 – 1973).

Водночас дослідницька діяльність радянських істориків, як і у попередні роки, підпорядковувалася офіційній ідеології та партійно-державним ювілеям. Інтенсифікацію наукових пошуків, багато в чому кількісного характеру, зумовили 50-річчя першої російської революції та 40-річчя, а згодом – 50-річчя Жовтневої революції. У 1967 р. вийшла з друку комплексна двотомна праця «Історія селянства Української РСР»¹⁶⁸. У ній висвітлено проблеми з історії селянства першої чверті XX ст.: соціально-економічне становище сільського господарства, загострення класової боротьби та реалізація аграрної політики радянської влади. Ці та інші проблеми революційного процесу розкривали тритомна «Українська РСР в період громадянської війни 1917 – 1920 рр.» (1967 – 1970), восьмитомна «Історія Української РСР» (1977 – 1979), а також колективна праця «Советское крестьянство. Краткий очерк истории (1917 – 1969 гг.)» за редакцією В. Данилова (1970)¹⁶⁹. З нагоди ювілейних дат інтенсивно публікувалися документальні матеріали. Процеси нагромадження джерельного матеріалу зумовлювали й пошуки методології дослідження селянських рухів, методики історичних

досліджень. Незмінною залишалася ідеологічна рамка, за межі якої історикам заборонено було виходити.

Координації дослідницької діяльності сприяли конференції («наукові сесії») та симпозіуми. Співробітництво радянських вчених, які вивчали аграрну історію, започаткував міжреспубліканський симпозіум з аграрної історії Східної Європи, заснований Відділом історичних наук АН СРСР з ініціативи академіка Сергія Сказкіна (1890 – 1973). I сесія симпозіуму відбулася 1958 р. у Таллінні, II — у Москві, III — у Києві (23 – 29 вересня 1960 р.). Сесії симпозіуму по чергово проводили республіканські Академії наук спільно з провідними університетами та педінститутами СРСР: в Україні вдруге історики-аграрники зібралися на XI-ту сесію в Одесі 20 – 25 листопада 1969 р. З 1975 р. симпозіум отримав статус постійно діючого всесоюзного наукового форуму і збирався раз на два роки. Його сесії стали важливими осередками наукового життя і майданчиком для спілкування істориків радянських республік, зокрема й українських науковців.

На сесії Наукової ради з проблеми «Історичні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції» у травні 1960 р. у Москві об'єктом обговорення за участі українських науковців стали соціально-економічні процеси розвитку українського селянства напередодні 1917 р., проголошені в доповіді М. Рубача. Він запропонував тричленну схему соціальної структури селянства — «кінно-посівну», яка базувалася на розмірі посівних площ або кількості коней¹⁷⁰. Згідно з нею, в 1917 р. в Україні налічувалося 57,1% селянських

господарств, які вважалися бідняцькими, 29,9% — середняцькими, 12,2% — заможними («куркульськими»)¹⁷¹. Зі схожою темою доповіді — «Класове розшарування селянства України на початку XX ст.» — М. Рубач виступив і на III симпозіумі з аграрної історії Східної Європи, який відбувся в Києві 23 – 29 вересня 1960 р.¹⁷². Запропонована ним схема соціальної структури селянства початку XX ст. стала панівною в радянській історичній науці кінця 1950-х – 1980-х рр.

На вищезазначеній конференції у Москві (травень 1960 р.) М. Рубач ужив термін «аграрна революція» щодо березня — жовтня 1917 р. Її завдання у ліквідації поміщицького землеволодіння дослідник трактував відповідно до програмних документів більшовицької партії та творів В. Леніна. Вирішення аграрного питання стало можливим завдяки перемозі пролетарської революції, — стверджував історик¹⁷³.

Наприкінці 1950-х рр. М. Рубач став автором монографії, що стосувалася революційних перетворень у сфері аграрних відносин в Україні під час Жовтневої революції¹⁷⁴. Це була наукова проблема, над якою історик працював з другої половини 1920-х рр. Свою увагу він зосередив на подіях, які відбулися протягом п'яти місяців: з листопада 1917 — до початку 1918 рр. «Революційні перетворення аграрних відносин» на селі автор розкрив, висвітливши такі питання: 1) встановлення радянської влади в українському селі; 2) селянський контроль над поміщицькими маєтками; 3) критика аграрної політики Центральної Ради; 4) конфіскація маєтків поміщиків і поділ їх землі між селянами

навесні 1918 р.; 5) початок колективного обробітку землі; 6) зміцнення союзу робітничого класу та біднішого селянства.

Селянство у поглядах і працях тогочасних радянських дослідників виступало як об'єкт аграрної політики радянської влади й більшовицької партії, яка силами робітничого класу вирішувала його проблеми й забезпечувала потреби. Головну мету радянських перетворень радвлади М. Рубач убачав у ліквідації селянського малоземелля й задоволенні земельних потреб біднішого селянства. Витоки малоземелля він пояснив відсутністю революції як інструменту вирішення суспільно-політичної ситуації в Російській імперії наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. XIX ст., збереженням кріпосницьких пережитків і впливу представників феодального ладу. Насамперед це виявилось у пропоміщицькому характері селянської реформи 1861 р. Першочерговим завданням аграрної революції на селі дослідник визнав ліквідацію великих латифундій і залишків кріпацтва. Тобто, зміст аграрної революції М. Рубач, як й інші радянські дослідники того часу, трактував крізь призму усталеної ідеології класового конфлікту: як відібрати на користь 63% малоземельних селян 2/3 земельного фонду, яким розпоряджалися «поміщики, капіталісти, купці, куркулі».

Водночас історик констатував факти земельного зубожіння дворянства, зростання капіталістичних процесів у сільському господарстві й залучення до них селянства. У цьому контексті поступово формувався образ другого «ворога» селянської бідноти — замож-

ного селянина («куркуля»). Протистояння з ним дослідник уважав центральним місцем у розвитку класової боротьби на Лівобережній Україні. Правобережжя визначав як епіцентр селянської війни проти поміщиків¹⁷⁵. Визначення двох основних напрямів класової боротьби на селі: боротьба проти поміщиків і заможного селянства — відповідало ленінським уявленням про селянську аграрну революцію.

Серед причин розгромів поміщицьких маєтків у 1917 р. М. Рубач навів такі міркування стосовно селянської поведінки: 1) протест проти пропоміщицької політики Центральної Ради; 2) стихійний вияв ненависті до поміщиків, помста за кривди й експлуатацію у попередні роки. Такі дії селянства можливі були до встановлення радянської влади; 3) прагнення «викурити» поміщиків, унеможливити повернення до великого землеволодіння; 4) дрібнобуржуазна стихія, прагнення пожитися (у цьому звинувачував насамперед заможних селян); 5) превентивне прагнення не допустити псування майна самими поміщиками.

Історик визначив різновиди погромів поміщицьких маєтків: 1) повний розгром маєтку з руйнуванням будівель і вигнанням адміністрації; 2) стихійне захоплення реманенту, поміщицького майна при збереженні цілісності будівель; 3) часткове захоплення реманенту, хліба і майже повне захоплення кормів; 4) захоплення лише кормів з метою розподілу маєтків. Відповідальність за розгром маєтків автор поклав на Центральну Раду як захисницю інтересів поміщиків, бо для селян це був «крайній засіб революційної боротьби». Погромницька

поведінка селян не відповідала більшовицьким гаслам, проголошеним навесні 1917 р., щодо організованого переходу маєтків до рук селян і створення на їх базі великих зразкових господарств. Загалом мотивацію селянського руху історик трактував з позиції марксистсько-ленінської методології.

Апеляція М. Рубача до такого потужного аргументу як дослідження реалізації ленінського «Декрету про землю» дозволила проблемі аграрної революції повернутися до сфери наукових досліджень у другій половині 1950-х рр. У деяких питаннях автор виявився піонером, йому доводилося «розорювати цілину»¹⁷⁶. Отримані М. Рубачем результати дослідження увійшли до узагальнювальних праць: першого тому «Історії селянства Української РСР» (1967), п'ятого тому «Історії Української РСР» та інших праць, присвячених революційному періоду. Подальший розвиток у наукових дослідженнях отримала ідея аграрної революції як основний засіб реалізації аграрної політики радянської влади в українському селі.

На загальноросійських матеріалах, з урахуванням українських особливостей аграрних відносин, концептуальні засади ленінської версії аграрної революції запропонував російський та український економіст-аграрник Павло Першин (1891 – 1970). Його наукова діяльність розпочалася ще під час роботи в Наркомземі РСФРР у 1918 – 1919 рр. Тоді він дослідив проблеми землевпорядкування¹⁷⁷. У 1940-х рр. історик розглядав проблеми участі селянства в революції 1905 р.¹⁷⁸. У 1957 – 1965 рр. П. Першин очолював Раду з вивчення продуктивних сил

України, а з 1965 р. — завідував відділом Інституту економіки АН УРСР. Термін «аграрна революція» вжито у назві монографії П. Першина, виданій 1959 р. українською мовою в Києві¹⁷⁹, а також російськомовного двотомника, опублікованого в 1966 р. у Москві¹⁸⁰. Здійснення аграрних перетворень радянської влади історик охарактеризував як «аграрний переворот 1917 – 1918 рр.». Метою аграрної революції він визначив ліквідацію матеріальної бази поміщицького класу та значної частини сільської буржуазії.

Розширення хронологічних меж дослідження аграрних відносин у Російській імперії, яке автор розпочинав від селянської реформи 1861 р., він обґрунтовував ленінським баченням революційного розвитку. Зауважимо, що такий підхід — з'ясування передумов аграрної революції — відповідав концептуальному баченню проблеми українськими істориками 1920-х рр.

П. Першин уважав незмінною економічну владу поміщиків над селянами протягом наступних чотирьох десятиріч після реформи 1861 р. Він убачав зловживання поміщиків у навмисному обезземеленні селян під час реформи: збагачення великих землевласників відбувалося за рахунок відрізків, чистки поміщицьких маєтків від селянських селищ, зокрема на Лівобережній Україні, черезсмужжя й інших недоліків розмежування. Існування сервітутів як специфічного залишку кріпосницьких відносин дослідник визначив підґрунтям для постійної боротьби між поміщиками і селянами. Вплив капіталізму, дворянське зубожіння й процеси земельної мобілізації, за оцінкою П. Першина, не змінили становище основної маси

селянства на краще: «... розорене селянство, пригнічене кріпосницькою експлуатацією, змушене було вести напівголодне існування на карликових ділянках землі в сусідстві з величезними кріпосницькими латифундіями поміщиків»¹⁸¹.

Дослідник обґрунтував, що об'єктивною економічною необхідністю кінця XIX ст. було скасування віджилих форм поміщицького й надільного землеволодіння. Мету селянських повстань 1905 – 1906 рр. він пояснив потребою ліквідації кріпосницьких пережитків і здобуття можливості вільного підприємницького господарювання. Однак керівну роль у подіях 1905 р. П. Першин відводив робітничому класові, який «повів за собою мільйонні маси селянства на революцію». Селянські виступи 1902 р. у Полтавській, Харківській та «деяких інших» губерніях автор трактував як пролог революції 1905 р. Їх масштаб уважав незначним — «окремі повстання», які були швидко й жорстоко придушені владою. Причинами невдач повстань 1902 р. назвав відсутність попередньої підготовки та певних політичних вимог, неузгодженість з виступами міських робітників. У 1905 р. селянський рух, як того вимагали умови розвитку історичної науки кінця 1950-х – початку 1960-х рр., був похідним від революційної боротьби робітників, перебував під їх безпосереднім керівництвом чи впливом селян-відхідників, які працювали у містах. Так, вже у нових умовах радянська історична наука обґрунтувала позбавлення селянства статусу суб'єктності у револю-

ційних подіях початку XX ст., перетворення його на другорядного союзника пролетаріату.

Водночас П. Першин у розвитку селянського руху в 1905 – 1906 рр. вбачав «революцію селянських мас», яка мала не лише економічний, а й політичний характер. За визнанням дослідника, селяни сформували широкі політичні вимоги буржуазно-демократичної революції. Підставою цього автор вважав «безпосередній вплив робітничого класу і тих політичних партій, які вели революційну роботу на селі». Останнє твердження може містити прихований натяк на діяльність українських партій на селі. Докладні характеристики аграрних програм марксизму й більшовизму, а також аналіз їхнього втілення восени 1917 – в 1918 рр., свідчать про інше — підтримку автором загальносоюзної ленінської концепції аграрної революції як організованої більшовицькою партією класової боротьби бідніших верств селянства в союзі з пролетаріатом проти поміщиків та «куркулів» (заможних селян). Боротьбі селян проти поміщиків восени 1917 р. П. Першин надав політичного характеру. Так селяни, на думку дослідника, боролися проти місцевих органів влади і Тимчасового уряду як виразника інтересів поміщицького класу¹⁸². Праці П. Першина (разом із доробком М. Рубача) на доволі тривалий час визначили основні напрями дослідницької діяльності українських радянських дослідників із аграрної історії.

Період «відлиги» в історичній науці тривав недовго: від 1957 р. до жовтневого Пленуму ЦК КПРС 1964 р. Після цього й до перебудови єдину офіційну лінію

у висвітленні радянської аграрної політики визначив завідувач відділу науки і навчальних закладів ЦК КПРС Сергій Трапезников (1912 – 1984), друг і соратник Л. Брежнєва. У 1967 р. він опублікував перше видання двотомника «Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос». За В. Леніним партійний функціонер закріпив «правильне, <...> наукове вирішення аграрно-селянського питання в Росії». Всі політичні опоненти лідера більшовиків, зокрема Г. Плеханов, зазнали нищівної критики. Так було декларовано, що лише радянська влада вирішила аграрно-селянське питання: «не лише принесла трудящому селянству політичне й економічне звільнення, а й надала йому значні матеріальні блага»¹⁸³. Обсяг останніх у кількісному вимірі землі й худоби описувала радянська історико-економічна наука література¹⁸⁴. Праця С. Трапезникова була видана англійською, іспанською, арабською мовами¹⁸⁵. Радянська історична наука не визнала селянської революції й підмінила її дослідженням аграрної політики більшовицької партії та радянської влади.

У радянській Україні єдиним центром наукових досліджень у системі Академії наук УРСР виступав Інститут історії. Історико-партійну проблематику, зокрема історію революції та громадянської війни, розробляв Інститут історії партії ЦК КПУ. Найбільш відомими тогочасними осередками з вивчення аграрної історії були Київ (працювали такі відомі історики-аграрники, як І. Ганжа, І. Гуржій, П. Загорський, М. Лещенко, Ф. Лось, М. Рубач, П. Стоян, М. Супруненко, Ж. Тимченко, І. Хміль) та Харків (С. Королівський, Б. Мигаль,

І. Рибалка, А. Слюсарський). Ініціаторами створення історико-аграрних наукових осередків у Донецьку були Р. Лях, у Дніпрі — Д. Пойда. Зусиллями цих та інших вчених було відновлено традиції історико-аграрних досліджень в Україні та створено нові наукові центри, які в межах марксистсько-ленінської ідеології на працювали фактичний матеріал з тих проблем, які входили до тематики аграрної/селянської революції.

У визначених партійними органами традиціях класової боротьби вивчали історію селянських рухів початку ХХ ст. С. Дубровський, О. Живолуп, М. Лещенко, Ф. Лось та О. Михайлюк; періоду 1917 р. — С. Каган, Н. Миронець, В. Немченко, П. Решодько, М. Рубач, А. Слюсарський. Студії, що стосувалися селянських революційних подій 1902 р., 1905 – 1907 рр. та 1917 – 1921 рр., українська радянська історична наука здійснювала відокремлено. Вона обмежувалася проблемами боротьби більшовиків за «союз робітничого класу з селянством», вивчала керівну роль пролетаріату і відкидала самостійну діяльність та політичну боротьбу селянства. Не визнавала радянська історіографія повстанський рух: опір селян радянській владі кваліфікували як «бандитизм».

Центральне місце в працях українських істориків радянської доби посідали проблеми продовольчої та аграрної політики радянської влади 1917 – 1920 рр. Керівну роль у здійсненні аграрних перетворень радянські дослідники відводили більшовицькій партії. Найвідомішими українськими радянськими дослідниками історії колгоспів і радгоспів були І. Ганжа¹⁸⁶, Ф. Го-

ловач¹⁸⁷, А. Чмига¹⁸⁸. Широкий спектр аспектів аграрної політики радянської влади у своїх працях розкрили харківські дослідники І. Рибалка¹⁸⁹, М. Ксензенко¹⁹⁰, М. Бондаренко¹⁹¹ та інші. Донецький історик Роман Лях (1929 – 2002) запропонував відповідь на складні питання того часу: причини виникнення селянського руху, класової боротьби на селі та неефективності радгоспного будівництва¹⁹². У 1982 р. Р. Лях захистив докторську дисертацію «Здійснення ленінської аграрної політики в Україні (1917 – 1923 рр.)».

Дещо іншого змісту, порівняно з попередніми дослідженнями, набуло вивчення передумов та наслідків аграрної революції. Наприклад, економічні основи аграрної революції в Україні проаналізував економіст-аграрник Павло Теличук. Селянські повстання 1902 р. у Харківській і Полтавській губерніях автор охарактеризував як «провісників аграрної революції». Вони, на його думку, мали стихійний характер. Щодо 1905 – 1907 рр., він зауважив вплив пролетаріату на революційну активність селянства. Час здійснення «грандіозної» аграрної революції, за визначенням автора, припав на 1917 – 1918 рр. Розуміння у праці П. Теличука змісту аграрної революції відповідало ленінському трактуванню: націоналізація землі й встановлення диктатури пролетаріату¹⁹³. Дослідник проаналізував проблеми розподілу земельної власності та землекористування, особливості розвитку поміщицьких господарств, соціального розшарування селянства на початку ХХ ст. Він дійшов висновку про занепад селянського господарства, аграрне перенаселення, провал

переселенської політики. П. Теличук був учасником симпозіумів із аграрної історії Східної Європи, які відбулися 1969 р. в Одесі¹⁹⁴, 1982 р. в Уфі¹⁹⁵.

Критично до висвітлення наслідків аграрної революції підійшов у 1983 р. Владислав Верстюк. Він зазначив потребу перегляду схеми М. Рубача щодо соціальної структури селянства, ґрунтовнішого опрацювання питання про дві соціальні війни на селі, деталізації проблеми загальної кількості землі, яку отримало селянство, та землі, конфіскованої у заможних селян. Найактуальнішою дослідницькою проблемою В. Верстюк вважав «взаємозв'язок аграрних перетворень із соціальною поведінкою селянства» та загалом аналіз його «політичної позиції»¹⁹⁶. Таке трактування завдань можна вважати спробою істориків розширити світоглядні межі концепції аграрної революції й оновити її зміст. Однак реалізувати в такому дусі дослідження історики тоді ще не мали можливостей.

Оригінальне бачення соціально-класової структури українського суспільства напередодні 1917 р. представили в 1981 р. Іван Рибалка (1919 – 2001) та Федір Турченко. Дослідники дійшли висновку про «майже співпадіння» пропорцій між окремими класами та соціальними групами, що зумовлювало схожі тенденції у боротьбі за землю¹⁹⁷. Вони визначили кількісний склад селянських і поміщицьких господарств, інших соціальних груп. Через кілька років, з настанням перебудови в СРСР, І. Рибалка ґрунтовно проаналізував наслідки аграрної революції для українського селянства, але обмежився 1920 р. і переважно її позитивни-

ми здобутками для селянства: забезпечення землею, худобою тощо. Історик констатував процес осереднення селянства в Україні, однак зауважив меншу його інтенсивність, ніж у центральній частині РСФРР і назвав причини цього явища. На його думку, це були такі: відставання аграрних перетворень радянської влади у часі, скрутніше становище сільського господарства внаслідок тривалих воєнних дій, дроблення селянських господарств¹⁹⁸.

Запорізький дослідник Ф. Турченко вивчив ліквідацію поміщицтва в 1917 – 1920 рр. в Україні і дійшов висновку, що воно перестало існувати наприкінці 1920 р. Він осмислив і узагальнив ті зміни, які настали для цього класу внаслідок аграрних перетворень. У монографії, опублікованій 1987 р., історик докладно проаналізував становище поміщицьких господарств у 1917 та 1920 рр. і дещо менше у 1918 – 1919 рр.¹⁹⁹ У такий спосіб до сфери наукових інтересів радянських істориків-аграрників періоду перебудови долучилися поміщики, які також були суб'єктом аграрної/селянської революції, але до цього часу їм не приділялося достатньої уваги.

У другій половині 1980-х рр. в СРСР відновилися дискусії щодо переосмислення проблем аграрної революції. Ці питання російські радянські історики-аграрники порушили на XXI сесії (жовтень 1986 р.)²⁰⁰ та XXII сесії (жовтень 1989 р.)²⁰¹ Всесоюзного симпозіуму з аграрної історії. Чіткішою стала тенденція розробки нових підходів щодо вивчення процесів земельної мобілізації наприкінці XIX – на початку XX ст. З цією метою

в Інституті історії СРСР АН СРСР Андрієм Анфімовим (1916 – 1995) була створена творча група «Земля та її господарі», яка існувала у 1987 – 1991 рр. Від України до її складу входили П. Теличук, А. Авраменко, В. Шевченко²⁰².

У 1991 р. власну концепцію аграрної революції запропонував Віктор Данилов (1925 – 2004). Замість терміна «аграрна революція» історик запропонував вживати поняття «селянська революція». Його концепція передбачила ширше змістове наповнення та нові хронологічні межі: 1902 – 1922 рр.²⁰³ Ідеї В. Данилова отримали міжнародне визнання і були реалізовані у співпраці з британським селянознавцем Теодором Шаніним. Упродовж 1990-х рр. – початку XXI ст. ця концепція набула популярності та поширення.

У середовищі українських науковців нову внутрішню періодизацію аграрної революції запропонував Володимир Горак. Дослідник розширив хронологічні межі революції до першої половини 1921 р., відзначивши цим відмінність від періодизації російської аграрної революції (там вона завершилася 1918 р.). У розвитку селянської активності історик виокремив п'ять етапів. Перший (кінець 1917 – початок 1918 рр.) охарактеризував як час глибоких буржуазно-демократичних перетворень; другий (весна 1918 р. – початок 1919 р.) — «буржуазно-поміщицька реставрація» в Україні; третій (весна – літо 1919 рр.) — перехід аграрної революції в соціалістичну стадію; четвертий (осінь 1919 р. – перша половина 1920 р.) — повторна ліквідація досягнень аграрної революції; п'ятий (друга половина 1920 р. – перша половина 1921 р.) —

поглиблення пролетарської революції на селі. Дещо дивним, з погляду сьогодення, є термін «пролетарська революція в українському селі»²⁰⁴, яким оперує автор. Навіть у містах пролетаріат мав незначний вплив, однак вживання такої термінології було даниною часу. У трактуванні наслідків аграрної революції українські дослідники обмежувалися 1920 р., констатуючи переважно її позитивні результати. Майже цілком ігнорували вплив «розкуркулення», голоду 1921 – 1923 рр., Голодомору 1932 – 1933 рр., податкової політики радянської влади.

У 1990 р. В. Горак підготував дисертацію, присвячену немарксистським концепціям ролі українського селянства в революційних подіях 1917 – 1920 рр. Теоретико-методологічні засади дослідження ґрунтувалися на відстоюванні керівної ролі більшовицької партії²⁰⁵, однак вже таке формулювання теми дисертації свідчило про світоглядні зміни в роботі істориків. Поступово науковці переосмислили й стали визнавати селянський характер цих подій.

Отже, у другій половині XX ст. зусиллями М. Рубача, П. Першина, учасників симпозіумів з аграрної історії Східної Європи поняття «аграрна революція» повернулося до наукового вжитку. Вивчення селянської/аграрної революції тривало в контексті дослідження аграрної політики радянської влади, а періоду до 1917 р. — соціальної боротьби селянства. Ґрунтовне висвітлення дістав етап визрівання соціально-економічних передумов більшовицької аграрної революції та її розвиток до 1917 р. (селянський

рух). Період 1917 – 1922 рр. не знайшов об'єктивного дослідження, оскільки аграрна революція ототожнювалася з аграрною політикою радянської влади (інші політичні режими не вивчалися) й отримувала позитивну оцінку. Радянська історіографія цього періоду не мала тяглості з українським національним наративом концептуального осмислення селянської революції початку XX ст.

РОЗДІЛ 3

**НОВІТНІЙ ІСТОРИКО-
АГРАРНИЙ ДИСКУРС
В УКРАЇНІ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ
ПІДХОДИ В ОСМИСЛЕННІ
СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ**

3.1 Концептуальне осмислення селянської революції в Україні за умов інституційних та методологічних трансформацій вітчизняної історичної науки (1990-ті роки – початок XXI ст.)

Тектонічний соціокультурний зсув, що розпочався наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. в історичній науці загалом та аграрній історії України зокрема з-поміж іншого виявився в інституалізації української наукової сфери, становленні нових наукових шкіл істориків-аграрників, формуванні сталої традиції проведення спеціальних історико-аграрних науково-практичних форумів, зміні наукових пріоритетів й методологічних підходів, розширенні тематичних ніш тощо.

Під інституціоналізацією науки, суголосно з усталеною традицією, розуміємо «становлення різноманітних комунікативних органів науки — наукових інституцій, що відбувається в ході перетворення наукових досліджень у спеціалізовану суспільну діяльність». У сучасній історіографії розроблена така типологія історичних інституцій: 1) професійні інституції в закладах вищої

освіти; 2) інституції, основними завданнями яких є проведення наукових досліджень; 3) інституції внутрішньої наукової комунікації; 4) внутрішні дисциплінарні службові інституції; 5) інституції, у яких поєднано аматорський та фаховий дискурси; 6) інституції, завданням яких є презентація широкій громадськості історичних знань; 7) інституції, у яких історичні дослідження поєднані з політикою. Основними критеріями такого поділу є: напрями й форми діяльності історичних інституцій; мета їх створення; фахові групи, які в них існують. Наукові інституції дають змогу дослідникам отримати доступ до суспільних ресурсів для їх залучення до наукової діяльності. Вони об'єднують різні генерації вчених спільною метою, практикою дослідницької діяльності, виконують функцію творця і зберігача колективної пам'яті, певних традицій, наукових шкіл, напрямів. Не менш важливою є їхня роль у формуванні академічності знань, фахової спадковості та спеціалізації, академічної доброчесності, що перешкоджає інтелектуальному радикалізму, профанації, недобросовісній конкуренції тощо^{206,207}.

Насамперед інституційних змін зазнала академічна історична наука. Так, 1991 р. Інститут історії АН УРСР трансформовано в Інститут історії України АН України, у 1994 р. — НАН України²⁰⁸. Рішенням Президії Академії наук України від 11 грудня 1991 р. Інститут історії партії при ЦК КПУ перетворено в Інститут політичних і етнонаціональних досліджень (з 1997 р., після смерті першого директора — академіка І. Кураса — Інститут названо його ім'ям: Інститут політичних і етнонаціо-

нальних досліджень імені І. Ф. Кураса НАНУ)²⁰⁹. Утворено й нові академічні установи, наприклад, відповідно до постанови Президії АН УРСР від 10 липня 1990 р., на базі відновленої наприкінці 1987 р. Археографічної комісії УРСР створено Інститут української археографії АН УРСР. Постановою Президії НАН України від 1 лютого 1995 р. Інститут отримав сучасну назву з присвоєнням імені М. С. Грушевського²¹⁰.

Прикметною ознакою інституційних наукових змін в аграрній історії в Україні впродовж 1990-х – 2020-х рр. стало формування наукових шкіл істориків-аграрників. Поняття «наукова школа» розуміємо суголосно до підходів, представлених напрацюваннями українських учених. Зокрема, І. Колесник «наукову історичну школу» трактує як багатовимірний феномен, як фрагмент історичної дійсності, що являє собою різновид колективної наукової діяльності. Основною рисою цієї форми колективної діяльності є зв'язка: учитель — учні, спорідненість тематики. Водночас школа — ідеальна конструкція, засіб вивчення процесу наукового пізнання, форм колективної творчості²¹¹. За Я. Калакурою, «наукова школа» — особливий різновид колективної дослідницької діяльності, в епіцентрі якої перебуває взаємодія двох компонентів: учитель та учні. Історична школа — це такий організм дослідників, базований на визнанні наукового авторитету її лідера, на спільних методологічних принципах, на загальній проблематиці. Характерними ознаками школи є вироблення й успадкування певних дослідницьких традицій, організаційної структури у формі наукової інституції, осередку, то-

вариства, кафедри, дослідницької групи. Невід'ємним атрибутом наукової школи вважають функціонування друкованого органу — журналу чи збірника²¹².

Згідно з наведеним вище розумінням поняття «наукова школа», а також з урахуванням ефективної наукової історико-аграрної діяльності, є достатньо підстав вважати, що доконаним став факт не лише формального існування, а й результативної практики, наприклад, черкаської школи істориків-аграрників професора А. Морозова в Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького²¹³; в Інституті історії України НАН України — професора П. Панченка²¹⁴; у Дніпровському національному університеті імені О. Гончара — професора Д. Пойди²¹⁵; у Харківському національному університеті імені В. Каразіна — професора І. Рибалки²¹⁶; у Національному університеті біоресурсів та природокористування — професора Л. Беренштейна²¹⁷, у Донецькому національному університеті імені В. Стуса — професора Р. Ляха²¹⁸, у Чорноморському національному університеті імені П. Могили — професора П. Тригуба²¹⁹ та інших.

Упродовж 1990-х – 2020-х рр. в історико-науковому просторі України та в її інституційному вимірі сформувалася і стала традиційною тенденція проведення спеціальних історико-аграрних науково-практичних форумів. Її ініціаторами були дніпропетровські та черкаські історики. Зокрема, у 1993 р., ушановуючи пам'ять свого вчителя — доктора історичних наук, професора, заслуженого працівника вищої школи, історика-аграрника Дмитра Павловича Пойди (1908 – 1992 рр.), колектив історичного факультету Дніпропетровського національ-

ного університету, тогочасної кафедри російської історії, започаткував проведення наукових читань, присвячених дослідженню маловідомих питань аграрної історії України та Росії. Серед засновників традиції — доктори історичних наук, професори А. Голуб (на жаль, передчасно пішов із життя у 2007 р.), С. Світленко, В. Іваненко та інші дослідники. Так дніпропетровська наукова школа істориків-аграрників, заснована Д. Пойдою, отримала новий поштовх до розвитку.

Восени 1995 та 1998 рр. відбулися другі та треті читання. Їх поява стала знаковою в розвитку не лише вітчизняної, а й зарубіжної історіографії аграрної історії. Підтвердженням цього є щораз ширші «географія» та спектр наукової проблематики, представленої в обговореннях та виступах учасників читань. Після чотирирічної перерви, у 2002 р., науковий форум перетворився на регулярні — щодворічні наукові зібрання істориків-аграрників. Їх вирізняють камерність, академізм, конструктивно-наукова дискусія. Результати роботи читань друкують окремими збірниками²²⁰.

Паралельно з подіями в Дніпропетровську група черкаських науковців разом із колегами з Києва, Донецька, Харкова, Умані та інших міст у 1996 – 1999 рр. започаткувала проведення Всеукраїнських симпозіумів з аграрної історії. Їх ідейними натхненниками та ініціаторами стали науковці тогочасного Черкаського державного університету імені Богдана Хмельницького та Інституту історії України Національної академії наук України, інших освітніх закладів держави. Насамперед це професор Анатолій Морозов, академік Валерій

Смолій, професори Роман Лях, Василь Марочко, Петро Панченко, Петро Тригуб, Анатолій Шатохін, Микола Бушин, Станіслав Кульчицький, Володимир Калініченко та інші науковці.

Проведення симпозіумів нараховує двадцять вісім років історії. I Всеукраїнський симпозіум із проблем аграрної історії відбувся на базі Уманської сільськогосподарської академії 10 – 12 жовтня 1996 р., участь в якому взяло 60 учених з усіх регіонів України²²¹. Починаючи від 1999 р., із Другого всеукраїнського симпозіуму^{222,223,224}, і дотепер — до Дванадцятого міжнародного симпозіуму — «місцем постійної прописки» наукового форуму став Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького^{225,226}. Постійним меценатом заходу впродовж усіх років його проведення є черкаські аграрії в особі Петра Григоровича Душейка та його родини.

На Всеукраїнському симпозіумі з проблем аграрної історії в Умані (10 – 12 жовтня 1996 р.) Р. Лях структурував на три частини широке коло питань, які потребували дослідження з нових позицій: «проблеми аграрної історії дореволюційного періоду, періоду творення Української демократичної держави, питання радянської аграрної історії». У першій групі дослідницьких завдань, серед дотичних до нашої теми, зауважимо такі: динаміка земельних відносин, соціальна структура дореволюційного українського села, зміст поняття «трудяще селянство», господарська і суспільна діяльність поміщиків. Серед другої групи питань привертає увагу рекомендація дослідника щодо перегляду оцінок і став-

лення до скасування приватної власності, націоналізації землі, знищення поміщицьких та заможних фермерських господарств, грабіжницький характер радянської продовольчої політики, визначеність з терміном «трудящий». До третьої групи актуальних дослідницьких завдань належали: юридична оцінка Земельного кодексу 1922 р., земельний устрій 1920-х рр., переоцінка комнезамів, суцільна колективізація сільського господарства, феномен виживання селян у колгоспах та багато інших питань²²⁷.

Переосмислення радянської спадщини в 1990-х – 2020-х рр. супроводжувалося і супроводжується підготовкою і захистом низки дисертацій з аграрної історії, аграрного питання початку ХХ ст., аграрної політики періоду Української революції 1917 – 1921 рр., нової економічної політики та колективізації сільського господарства тощо. Попри труднощі з фінансуванням наукових досліджень, триває процес написання узагальнювальних праць і публікації джерел із історії України загалом і аграрної історії зокрема. З часом накопичений фактографічний матеріал переріс у концептуальне осмислення відомої та популярної в українському національному наративі першої третини ХХ ст. наукової проблеми аграрної/селянської революції.

Питання аналізу радянської наукової спадщини українські історики обговорили на низці наукових конференцій. Важливі дискусії точилися на Всеукраїнській науковій конференції «Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи» (Харків, 15 – 17 листопада 1995 р.)²²⁸. Василь Білоцерківський

звернув увагу на дослідження різних типів революцій (соціальні, національні, «комплексні») без догматичної упередженості, як це було у радянській науці²²⁹. Анатолій Санцевич розкритикував радянську історіографію 1920-х рр., праці М. Яворського зокрема за підміну поняття «соціальний рух» поняттям «революційна боротьба» і надмірну зосередженість на класовій боротьбі²³⁰. Питання про реальні наслідки аграрної революції для суспільства й народного господарства, а також потребу об'єктивного дослідження аграрної політики більшовиків («без ідеологічних нашарувань і догматичних стереотипів») поставив Володимир Калініченко²³¹. Про зміну концептуальних підходів до вивчення громадянської війни 1918 – 1920 рр., зокрема вивчення історії української державності цього періоду, заявив Іван Рибалка²³². «Нове» життя отримала концепція Української революції, представлена на конференції в Харкові в 1995 р. Валерієм Солдатенком²³³. Поступово невід'ємним складником цієї концепції став селянський чинник.

Про настання змін в історико-аграрних дослідженнях, зокрема відмову від марксистсько-ленінської ідеології, своєю заявою засвідчили й київські історики. Ірина Ворончук у березні 1998 р. на Четвертій академії пам'яті проф. В. Антоновича констатувала потребу «подолання стереотипів і написання об'єктивної історії еволюції українського селянства від найдавніших часів до сьогодення», пошуку нових концептуальних підходів до висвітлення селянської проблематики²³⁴.

Ураховуючи наявність більшості критеріїв, виокремимо такі центри з дослідження аграрної історії: Ін-

ститут історії України НАН України; Науково-дослідний інститут селянства та вивчення аграрної історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького; Центр дослідження історії Поділля Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка; історичний факультет Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара; осередки Вінниці, Харкова, Запоріжжя, Чернігова та інших міст.

Безпосередньо дослідженням аграрної/селянської революції займаються два наукові осередки: Інститут історії України НАН України і Науково-дослідний інститут селянства та вивчення аграрної історії Черкаського національного університету. Ці наукові інституції доклали найбільше зусиль для формування нового наративу селянської революції.

Інститут історії України НАН України першим розпочав дослідження аграрної проблематики другої половини XIX ст. — першої третини XX ст., координуючи діяльність науковців багатьох інших закладів вищої освіти. Нові напрями розвитку вітчизняної історіографії, зокрема в аграрній історії, визначає «Український історичний журнал», який поєднує наукові традиції різних поколінь істориків та наукових шкіл. За участі співробітників Інституту історії України НАН України підготовлено низку важливих узагальнювальних праць, тематичних збірників і періодичних видань. У двотомній «Історії українського селянства» (2006)²³⁵ вперше через майже сорок років після видання радянської «Історії селянства Української РСР» по-новому розкрито епоху пореформеного періоду та її наслідки для се-

лянства, які мали не лише негативний, а й позитивний характер, період Української революції 1917 – 1921 рр., політику суцільної колективізації сільського господарства та її вплив на селянство. У 2011 р. було опубліковано тематичний випуск наукового збірника Інституту історії України «Проблеми історії України XIX – початку XX ст.», приурочений селянській реформі 1861 р.²³⁶ Він містить статті історіографічного характеру, аналіз передумов, змісту і наслідків селянської реформи 1861 р. та дослідження аграрних відносин періоду другої половини XIX ст. — першої третини XX ст.

Соціально-політичні процеси, які впливали на життя селян періоду національно-визвольної боротьби, проаналізовано у колективній праці «Нариси історії Української революції 1917 – 1921 років» (2011 – 2012)²³⁷. Статті з селянознавчої тематики цього періоду також друкувалися у науковому збірнику Інституту історії України «Проблеми вивчення історії Української революції 1917 – 1921 рр.» (у 2002 – 2022 рр. опубліковано 17 випусків).

Становище селянства 1920-х рр. досліджено у колективних монографіях «Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921 – 1928 рр.)» (2010)²³⁸ та «Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921 – 1928)» (2015)²³⁹. В останній праці висвітлено ставлення радянської влади до поміщиків, процес остаточного відібрання у них маєтків і визначення суспільного статусу «колишніх людей».

Важливий внесок у розвиток історико-аграрних досліджень зробив член-кореспондент НАН України

Олександр Реєнт, який проаналізував нелінійні трансформації у сільському господарстві Наддніпрянської України пореформеного періоду та становище селянства (його землеволодіння, господарство)²⁴⁰, формування продовольчого ринку другої половини XIX – початку XX ст.²⁴¹ соціально-економічні та політичні трансформації в Україні в кінці XVIII – першому десятилітті XX ст. (2021)²⁴². За його наукового консультування докторські дисертації з аграрної історії періоду революційних потрясінь початку XX ст. захистили І. Фареній, С. Корновенко, О. Федьков та інші дослідники.

Тематика селянської революції знайшла відображення у працях дослідників історії Української революції Владислава Верстюка²⁴³, Руслана Пирога²⁴⁴, Олександр Кудлай²⁴⁵ та багатьох інших співробітників Інституту історії України НАН України. Долю поміщицтва на початку 1920-х рр. у низці публікацій висвітлив Василь Марочко. Він дійшов висновку, що остаточна ліквідація поміщицьких маєтків відбулася не одразу після Жовтневого перевороту 1917 р., а наприкінці 1920-х рр.²⁴⁶. Становлення комуністичного ладу в Україні ґрунтовно проаналізовано в працях Геннадія Єфіменка та Станіслава Кульчицького. Економічна політика більшовиків на початку 1920-х рр. та опір селянства її реалізації висвітлено в монографії Оксани Ганжі²⁴⁷.

Одним із перших сучасних українських науковців, хто відновив у науковому обігу термін «аграрна революція» і зробив спробу розкрити її зміст, був с. н. с. відділу історії Української революції 1917 – 1921 рр. Іван Хміль. Протягом 1968 – 1971 рр. він навчався в аспірантурі Ін-

ституту історії АН УРСР. Під науковим керівництвом академіка Миколи Супруненка в 1974 р. захистив кандидатську дисертацію «Встановлення радянської влади в селах України (березень 1917 р. — березень 1918 р.)». У 1990 р. ним опубліковано монографію²⁴⁸, в якій історик, відповідно до традицій радянського історичного наративу, поняття «аграрна революція» трактував ще в дусі ленінської теорії. На підставі опрацьованих ним архівних джерел автором висвітлено створення колективних і радянських господарств — «аграрні перетворення» радянської влади. Селянський рух оцінено теж із того-часного усталеного підходу класової боротьби. Кінець 1917 – початок 1918 рр. інтерпретовано, як «розгортання аграрної революції». Як і в попередніх радянських працях, завдання буржуазно-демократичної революції (ліквідація поміщицького землеволодіння і часткове відібрання земельних лишків у заможних селян), автор уважав досягнутим наприкінці 1920 р.

Водночас під впливом «духу» перебудови вчений критично оцінив підсумки аграрних перетворень радянської влади. І. Хміль визнав, що спроби більшовиків швидко змінити психологію селян і віковий уклад їхнього життя завершилися невдачею. Причини цього вбачав у занепаді економіки країни, відсутності зразків для наслідування і у ворожому капіталістичному оточенні. На думку історика, досвід аграрної політики радянської влади свідчив, що справа побудови нового соціалістичного суспільства вимагала багато часу — «десятиріччя і цілі покоління»²⁴⁹.

Через десять років, у новій праці «Аграрна революція в Україні: березень 1917 р. — квітень 1918 р.» (2000), І. Хміль висвітлив зміни у сфері землеволодіння/землекористування на першому етапі Української революції. Окрім того, ним розкрито такі питання: виникнення перших сільськогосподарських колективних об'єднань селян, земельна політика Центральної Ради та її наслідки, аграрне законодавство більшовиків та їх відносини з селянами. Назва книги, за визнанням автора, була ширшою, ніж розглянуті питання.

Вживання терміна «аграрна революція» історик пояснив кардинальними змінами у селянській свідомості, які відбулися протягом обмеженого в часі періоду (березень 1917 – квітень 1918 рр.): від потрав посівів до конфіскації приватновласницьких маєтків²⁵⁰. У такому трактуванні автором селянської революції бачимо суголосність з його попередньою позицією, викладеною у монографії 1990 р., — «революція» настроїв.

Заходи Гетьманату П. Скоропадського у земельній справі в 1918 р. й реакцію на них селян, а також аграрну політику радянської влади в 1919 р. І. Хміль проаналізував у праці «Під гаслом комуні (аграрна політика РКП(б) у 1919 році)» (2002)²⁵¹. Їхній зміст засвідчив, що у поглядах історика відбувся відхід від методологічних установок радянської доби, очевидною стала орієнтація на альтернативний марксистському науковий інструментарій²⁵².

Погоджуємося з високою оцінкою новаторських підходів і багатоаспектним дослідженням проблем аграрної історії пореформеного періоду, селянської

революції у працях представників київської школи, поданою Зінаїдою Священко²⁵³. Науковці Інституту історії України НАН України методологічно переоцінили концепцію аграрної/селянської революції радянських часів, започаткували дослідження соціально-економічних передумов селянської революції, окреслили її основні віхи в умовах Української революції 1917 – 1921 рр., особливості відносин селянства з державою на початку 1920-х рр.

3.2 Концепція селянської революції у працях представників наукової школи професора А. Морозова, а також черкаських істориків-аграрників

Наукова школа істориків-аграрників у Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького сформована на межі 1980-х – 1990-х років з ініціативи професора Анатолія Морозова — фахівця з історії сільськогосподарської кооперації. У 2000 р. у Черкасах було створено Науково-дослідний інститут селянства (нині — Науково-дослідний інститут селянства та вивчення аграрної історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького; далі — НДІСВАІ). Об'єднує дослідників також громадська організація «Наукове товариство істориків-аграрників», створена того ж року. Склад товариства станом на 2020 р. становив сімдесят науково-педагогічних, наукових працівників і практиків сільського господарства, які представляють різні регіони України. За участі членів товариства проводяться всеукраїнські та міжнародні форуми, реалізуються освітньо-наукові проекти та заходи. Резуль-

тати наукових пошуків оприлюднюються на сесіях Всеукраїнського симпозіуму з аграрної історії (впродовж 1996 – 2023 рр. відбулося 12 сесій), Гуржіївських історичних читаннях, публікуються у фаховому виданні «Український селянин». Цей збірник (у 2001 – 2024 рр. вийшло 33 випуски) став «невід'ємною і авторитетною ланкою наукового життя України і зарубіжжя»²⁵⁴.

Серед широкого кола питань аграрної історії України, над якими працюють науковці черкаської школи істориків-аграрників професора А. Морозова, виокремимо такі: розвиток сільськогосподарської кооперації (А. Морозов, О. Дулгерова, В. Паскаленко); оподаткування селянських господарств (А. Берестовий, С. Корновенко, Ю. Котик); проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії початку ХХ ст. (З. Священко); розвиток пореформеного села (та селянської ментальності) другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (Г. Голиш, І. Десятников, Л. Лисиця); розвиток селянського самоврядування зазначеного періоду (І. Верховцева); гендерні проблеми сільської місцевості (Н. Земзюліна); вивчення аграрної політики різних політичних режимів (С. Корновенко, Ю. Пасічна, Б. Малиновський); український аграризм (С. Корновенко, Ю. Пасічна, О. Компанієць). Підсумком тривалої роботи колективу черкаських істориків-аграрників професора А. Морозова та дослідників інших міст стало видання колективних монографій: у 2007 р. — «Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917 – 1921 рр.)»²⁵⁵, а у 2020 р. — «Селянство, земля і влада в період Української революції (1917 – 1921 рр.)»²⁵⁶ та інших праць.

Окремим напрямом досліджень стало ініційоване Анатолієм Морозовим та Сергієм Корновенком вивчення концепції селянської революції й особливостей її перебігу в Наддніпрянщині. Проведені дослідження умовно можна розділити на два напрями: теоретичне обґрунтування концепції селянської революції та її фактологічне наповнення. Межі між цими напрямками досить умовні, оскільки пошуком нових теоретико-методологічних підходів і вивченням джерельної бази займаються практично всі дослідники селянської революції.

Першочерговим завданням, яке постало перед фахівцями НДІСВАІ, стала розробка підходів до періодизації селянської революційної активності. За ініціативи професора А. Морозова з 2008 р. для студентів-істориків було ініційовано викладання спецкурсу «Велика селянська революція 1902 – 1933 років» (лектор — професор Ігор Фареній). Директором НДІСВАІ Сергієм Корновенком здійснено теоретичне обґрунтування нових хронологічних меж селянської революції — 1902 – 1933 рр. У виборі нижньої хронологічної межі селянської революції С. Корновенко та інші дослідники²⁵⁷ погодилися з запропонованою В. Даниловим датою – 1902 р., а також критерієм — появою якісно нового типу селянина. Іншої думки С. Корновенко дотримується у визначенні верхньої межі селянської революції. Він апелював до особливостей перебігу революційних процесів в Україні. Зважаючи на це, 1922 р. вважає рубіжною лише для завершення одного етапу селянської революції та початку нового. Для обґрунтування своєї позиції дослідник (у співавторстві з Ю. Кононенком) навів чотири

аргументи. По-перше. З припиненням широкомасштабних воєнних дій на початку 1920-х рр. не припинилося протистояння між містом і селом, пролетаріатом і селянством, радянською владою і селянською суспільно-політичною активністю. Воно набуло інших форм: збройний опір селян, українізація. По-друге. НЕП був тимчасовою перемогою для селян, поступкою суто економічного характеру, оскільки радянська держава не відмовилася від ідеї побудови комунізму. По-третє. Правове регулювання поземельних відносин згідно з Земельним кодексом 1922 р. (селяни втратили право власності на землю, ставали лише користувачами) певною мірою заспокоїло пореволюційне село, але не відповідало його інтересам. По-четверте. Активним суб'єктом історії у 1920-х рр. залишався селянин-ідеоман, сформований в епоху модернізації кінця XIX – початку XX ст. Його діями керувала «Ідея Землі» як «єдиної Надії», яку повною мірою він так і не зміг зреалізувати.

Чому 1933 р. варто вважати завершенням селянської революції в Україні? С. Корновенко і Ю. Кононенко навели три аргументи: 1) поява нового суб'єкта аграрної історії — колгоспно-радгоспного селянина, який витіснив селянина-ідеомана; 2) трансформація правового статусу українських селян-колгоспників фактично до становища кріпосних як результат перемоги міста над селом, а більшовиків над селянами; 3) фізичне винищення селян-ідеоманів, які не вписувалися в систему пролетарської держави, шляхом насадження радгоспно-колгоспної системи, державної політики хлібозаготівель, фіскальної політики, унас-

лідок Голодомору 1932 – 1933 рр.²⁵⁸. Роль Голодомору у духовно-культурному знищенні українського селянина-ідеомана, традиційної української селянської культури як чинника завершення селянської революції відтворено у колективній статті С. Корновенка, О. Федькова, Ю. Степанчука²⁵⁹.

Вагомими аргументами на користь розширення хронологічних меж селянської революції в Україні до 1933 р. є і дослідження західних істориків, зокрема Р. Конквеста, А. Граціозі. Італійський вчений Андреа Граціозі ввів до наукового обігу поняття «велика селянська війна» щодо характеристики відносин держави (СРСР) з селянством у 1917 – 1933 рр.²⁶⁰. Питання доцільності застосування ідей і підходів італійського вченого проаналізував Олексій Компанієць, тоді студент-магістр, а нині — співробітник Науково-дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії. Він же взяв інтерв'ю у професора А. Граціозі, яке становить значний інтерес для дослідників з точки зору еволюції поглядів В. Данилова, автора концепції селянської революції²⁶¹.

В обґрунтуванні внутрішньої періодизації селянської революції С. Корновенко врахував основний принцип — поява якісно нового типу селянина, а також запропонував власні сім критеріїв: 1) ступінь суспільно-політичної активності селянства; 2) форми селянського бунту; 3) досягнення революції; 4) чисельність і географія поширення бунтів; 5) форми селянської самоорганізації; 6) реакція властей на селянську революцію; 7) суспільно-політичні трансформації, пов'язані з падінням імпе-

рії Романових, революцією 1917 – 1921 рр., становленням радянської моделі державності у 1920-х – 1930-х рр.

На підставі цих критеріїв С. Корновенко у розвитку селянської революції в Україні виокремив три періоди: 1) 1902 – 1917 рр.; 2) 1917 – 1921 рр.; 3) 1921 – 1933 рр. Кожен з цих періодів розподілено на підперіоди, зумовлені специфікою перебігу селянської революції. На першому етапі — 1902 – 1917 рр. — селянська революція відбувалася у межах Російської імперії (однієї політичної моделі). У цьому хронологічному проміжку дослідник виокремив такі підперіоди: а) 1902 – 1904 рр.; б) 1905 – 1907 рр.; в) 1907 – 1914 рр.; г) 1914 – 1917 рр.

На третьому етапі — 1921 – 1933 рр. — селянська революція розгорталася за умов становлення і розвитку радянської моделі державності. У цьому періоді дослідник виокремив два підперіоди: перший — 1921 – 1928 рр.; другий — 1929 – 1933 рр. На завершальному етапі селянської революції (1929 – 1933 рр.) на селі формується новий тип селянина, який витісняє селянина-ідеомана, — колгоспно-радгоспний селянин, сформований у новому радянському ідейно-інтелектуальному полі²⁶².

Над змістовим наповненням першого етапу селянської революції ретельно попрацювали Сергій Корновенко, Олена Герасименко, Юлія Пасічна²⁶³, Андрій Берестовий. Образ селянина-ідеомана та мотивація його діяльності на першому етапі селянської революції розкрито у статті С. Корновенка «Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917 – 1921 рр.» (2017)²⁶⁴. Історик обґрунтував і

визначення поняття «селянська республіка», і аргументовано довів доцільність його застосування для характеристики форм селянської самоорганізації на початку ХХ ст. Зокрема, запропоновано таке визначення поняття «селянська республіка»: «Його ми розуміємо як форму суспільно-політичної та громадської самоорганізації селян, об'єднаних спільними духовно-культурними, суспільно-політичними і соціально-економічними цінностями/ідеалами для вирішення спільних духовно-культурних, суспільно-політичних, соціально-економічних питань. Ключовим для розуміння поняття «селянська республіка» є спільна справа»²⁶⁵. Тема селянських республік як соціокультурного явища селянської революції на різних її етапах розкрита у подальших публікаціях. Особливості вирішення аграрного питання у Сорочинській, Висунській, Рокитнянській, Сумській селянських республіках з точки зору практичного втілення ідеології аграризму проаналізував Олексій Компанієць²⁶⁶.

С. Корновенко та О. Герасименко є авторами монографії «Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902 – 1917 рр.» (2017)²⁶⁷. Дослідники схарактеризували передумови селянської революції, її перебіг на різних підперіодах. Зокрема, вивчено активні форми боротьби в 1902 – 1904 рр., 1905 – 1907 рр. та 1914 – 1917 рр., а також форми селянського протесту в умовах Столипінської аграрної реформи. Автори дослідили феномен селянських республік, створених восени 1905 р. (Люботинська, Сумська, Яструбинська).

Феномен селянських республік 1917 – 1921 рр. у Наддніпрянській Україні та Західноукраїнських зем-

лях, що становить вже другий етап селянської революції, проаналізували автори колективної монографії²⁶⁸. Селянський компонент як складник Української революції 1917 – 1921 рр. досліджено у низці публікацій С. Корновенка, зокрема, у статті «Українська революція 1917 – 1921 рр.: селянський фактор» (2014)²⁶⁹.

Крізь призму конфліктології селянська революція 1902 – 1922 рр. як цілісне явище відтворена у дисертації Наталії Ковальнової, підготовлений на кафедрі археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького (2020)²⁷⁰. Авторка дослідила причини, рушійні сили, періодизацію та наслідки селянської боротьби. Дослідницею запропоновано визначення селянської революції в Наддніпрянській Україні 1902 – 1922 рр. як «соціально-політичного явища в українському селі, яке відбувалося на тлі політичних революцій того часу (і у взаємозв'язку з ними). Організуюча роль у селянській боротьбі належала сільській громаді»²⁷¹.

Вчена також реконструювала роль сільської демократії як чинника селянської революції на матеріалах діяльності сільських сходів. Вона дійшла висновків про розширення повноважень сільських сходів після революції 1917 р., здобуття сільською громадою політично-представницьких функцій. Найсуттєвішими з-поміж них, на слушну думку дослідниці, стали такі: участь у формуванні нових органів місцевої влади; вибори делегатів на селянські з'їзди; інформування населення про політичну ситуацію, продовольче та земельне питання, інші події тогочасного життя.

Докладно Н. Ковальовою відтворено реакцію сільської громади на політичні зміни в Наддніпрянській Україні (1917 – 1920 рр.), проаналізовано роль сільської громади у відносинах селян із поміщиками (від протистояння до соціального примирення). Сільська громада оголосила фактично війну проти радянської влади, зумовлену вилученням продовольства в 1919 – 1920 рр. у селян. Вилучення хліба було другим чинником, який, поряд із земельним перерозподілом, зумовив суспільно-політичну і воєнну активність селянства, перетворився на складник селянської революції у 1920 – 1922 рр.

Явище українського аграризму як варіант європейського аграризму, досліджено авторами колективної монографії «Селяноцентричний феномен Української революції 1917 – 1921 рр.: аграризм» (2021)²⁷². У ній проаналізовано витоки, основні ідеологеми аграризму, інтерпретаційні варіації тлумачення поняття «аграризм», особливості формування власне українського аграризму. На підставі залучення широкого кола джерел авторами розкрито аграристські практики вирішення аграрного питання у період Української революції 1917 – 1921 рр.: аграрні політики Української Держави та Уряду Півдня Росії, селянські підходи та практики вирішення аграрного питання у 1917 – 1921 рр. тощо.

Деякі аспекти третього етапу селянської революції відтворено у монографії Олени Абразумової і Сергія Корновенка «Суспільно-політична активність селянства УСРР у роки непу» (2017)²⁷³. Це був період, коли держава контролювала і визначала форми селянської активності. Автори проаналізували соціально-еконо-

мічні та суспільно-політичні витоки та особливості громадського життя українського села, зокрема, рух за створення незалежних селянських спілок, охарактеризували мотивацію селян до об'єднання, мережу громадських організацій, протестні настрої селян. На підставі еволюції відносин селянства з радянською владою автори аргументували потребу розширення хронологічних меж селянської революції²⁷⁴.

Економічні та соціально-політичні процеси, що спричинили завершення селянської революції, стали об'єктом дослідження авторів колективної монографії ««Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції (1929 – 1933 рр.)» (2017)²⁷⁵. Дослідники проаналізували податкову політику, механізм репресій щодо селян, шляхи і засоби формування нової суспільної свідомості та місце у ній колгоспно-радгоспного селянства. Ця книга логічно завершує комплекс наукових праць НДІСВАІ, присвячених селянській революції 1902 – 1933 рр., але не вичерпує усі проблеми селянської революціології, робота над якою триває далі.

Науковий доробок автора концепції «Великої селянської революції» Віктора Данилова став предметом вивчення Вікторії Калитвянської (2019). У дисертації «Науково-історична спадщина В. Данилова» дослідниця реконструювала професійний шлях російського історика, проаналізувала становлення його поглядів, систематизувала уявлення про процес формування і сутність концепції селянської революції, а також внесок науковця до аграрної історії й історіографії. Погоджуємося з В. Калитвянською, що, попри значну кіль-

кість наукових праць, які з'явилися в останні десятиріччя і проведених конференцій, концептуальне переосмислення наукової спадщини В. Данилова не втрачає своєї актуальності²⁷⁶.

Теоретико-методологічні аспекти селянської революції перших десятиріч XX ст. тривалий час є об'єктом наукової уваги професора Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького Ігоря Фаренія. У 2014 р. історик проаналізував теоретичні погляди російського історика Віктора Данилова (1925 – 2004), автора концепції «Великої селянської революції 1902 – 1922 рр.»: хронологічні межі, рушійні сили, характер селянської боротьби, співвідношення низки революційних процесів. На підставі вивчення історичних джерел того часу та наукової літератури на предмет з'ясування революційної активності селянства дослідник дійшов висновку про правомірність розробленої В. Даниловим концепції: «Революція, про яку говорив В. П. Данилов, мабуть, таки була. Радикалізм програми селянства, послідовність і масштаб селянської боротьби, її ідейно-організаційна самодостатність та незалежність від інших соціально-політичних сил дають право говорити про явище «селянської революції»»²⁷⁷. І. Фареній поставив питання: чому ця революція стала видимою для істориків майже через сто років? І в наступних публікаціях І. Фареній розпочав дослідження візії селянської революції у працях В. Леніна, М. Покровського, А. Шестакова, М. Яворського та інших авторів. У такий спосіб історик шукав відповідь на питання, чому ця концепція близько ста років перебувала в забутті.

З'ясовуючи особисту позицію лідера більшовиків В. Ульянова (Леніна) стосовно селянської революції, І. Фареній ґрунтовно ознайомився з творами очільника російських соціал-демократів та суспільно-політичною ситуацією того часу. Ці джерела дали можливість йому зробити висновок, що В. Ленін, як сучасник, визнавав явище селянської революції й трактував її як особливий вид буржуазної революції, а як державний діяч — взаємодіяв з нею, оскільки ця революція стала тією політтехнологією, яка сприяла приходу більшовиків до влади. «Декрет про землю» І. Фареній запропонував розуміти як «легалізацію здобутків селянської революції з боку радянської влади, а не безпосередній результат її діяльності».

Водночас дискусійним, на нашу думку, є твердження І. Фаренія про те, що «Ульянов-Ленін щоправда не відзначився широтою інформаційно-літературної творчості щодо цієї революції. Інакше, концепція селянської революції встояла б у часі, і її не довелося би заново відкривати сучасним історикам»²⁷⁸. Дійсно, більше уваги теоретичним роз'ясненням своїх поглядів на селянську революцію В. Ленін приділяв не в літературних творах, а в дискусіях на з'їздах РСДРП. Перший крок до забуття концепції зробив сам В. Ленін, який припинив вживати термін «аграрна революція» після виступу у листопаді 1917 р. Унаслідок репресій і фізичного знищення дослідників у 1930-х рр. концепція аграрної/селянської революції на тривалий час випала з суспільного дискурсу.

Докладніше трактування В. Леніном селянської революції як явища і її практичного застосування в дер-

жавному будівництві І. Фареній висвітлив в англomовній публікації 2019 р. Автор статті довів факт очевидності для В. Леніна спроможності селянства до самостійної революційної боротьби: лідер більшовиків кваліфікував політичну поведінку селянства в 1905 – 1907 рр. як особливий вид буржуазної революції — селянська аграрна революція, який відкриває шлях фермерському типу аграрного капіталізму. І. Фареній виокремив три етапи у ставленні В. Леніна до характеру селянської революції: буржуазна селянська революція (тривала до середини 1918 р.), соціалістичні перетворення, політика непу. У своїх висновках дослідник схилився до підтвердження тези про буржуазний складник соціально-економічних перетворень, здійснених більшовиками у жовтні 1917 р.²⁷⁹

У 2017 р. І. Фареній дослідив концепцію селянської революції у науковій спадщині організатора радянської історичної науки Михайла Покровського (1868 – 1932). Черкаський історик-аграрник звернув увагу на категорію «стрижень» історичного поступу, за допомогою якої викладалася суть концепції М. Покровського, а також на схожий з концепцією В. Данилова підхід до визначення хронологічних меж селянської революції — 1902 – 1922 рр. Дослідник зауважив, що радянський вчений у 1920-х рр. початком селянської революції вважав кінець XVIII ст.: «...за версією М. Покровського, селянська революційна боротьба — об'єктивно зумовлений капіталістичною трансформацією процес у межах східнослов'янської спільноти, який вийшов з глибини віків і час від часу проявляв себе хвилями селянських

революцій, які були покликані забезпечити особисту і господарську свободу селянства, його право на власність та результати своєї праці».

І. Фареній виявив у концепції селянської революції М. Покровського її рушійні сили (напівпролетарські прошарки, заможні селяни), зауважив визнання автором концепції керівної ролі (ідеологічної та організаційної) партії соціалістів-революціонерів, поєднання революції пролетарської з селянською (кінець 1917 – літо 1918 рр.). Нам імponує зауважений автором статті процес перегляду М. Покровським деяких своїх тверджень, а також відсутність цілісної візії селянської революції у «головного» історика 1920-х рр.: «І хоч вона (концепція селянської революції — *Авт.*) не була цілісно відображена в спеціальних працях, але постала у цілком сформованому вигляді, який відображав характер участі селянства в революційній боротьбі»²⁸⁰.

Водночас, на нашу думку, бажано конкретніше прописати у чому виявився визначальний вплив поглядів М. Покровського на розвиток аграрної історії, зокрема, в радянській Україні 1920-х рр. Українські історики-марксистки, як свідчать дискусії на історичному відділі Українського інституту марксизму-ленінізму з обговорення схеми історії України М. Яворського у травні 1929 р., часто піддавали критиці погляди М. Покровського²⁸¹. Наприкінці 1920-х рр. М. Покровський виступив ініціатором розгрому українських наукових історичних шкіл, а після 1936 р. жертвами сталінських репресій стали його учні (сам історик помер раніше, 10 квітня 1932 р.). Аналіз візії селянської революції М. Покровського має важли-

ве значення для відновлення тієї інформації, яка дійсно була знищена в епоху сталінізму.

Дві статті І. Фаренія присвячено аналізу концепції селянської революції у трактуванні історика 1920-х – 1930-х рр. Андрія Шестакова (1877 – 1941) на двох її етапах: в 1905 – 1907 рр. та в 1917 р. І. Фареній виявив у його концепції пояснення селянських виступів 1905 – 1907 рр. причинами соціально-економічного змісту. Епіцентр селянської боротьби А. Шестаков убачав в українських губерніях і пояснював це реакцією селян на відмову поміщиків здавати землю в оренду. Історик охарактеризував дві форми селянської боротьби, визначив активних учасників бунтів та їх мотивацію. І. Фареній зауважив, що у 1930 р. А. Шестаков переглянув деякі результати своїх досліджень. Зокрема, він відмовився вважати заможних селян активними учасниками селянських бунтів. Така «еволюція» поглядів пояснювалася тоді масовими кампаніями критики і самокритики серед вчених, змушених переписувати свої праці на догоду новій тезі про «керівну роль» пролетаріату в революційних подіях початку ХХ ст., яка стала запроваджуватися після Всесоюзної конференції істориків-марксистів на початку 1929 р.

Висновки І. Фаренія щодо оцінки концепції селянської революції А. Шестакова обґрунтовані: історик 1920-х – 1930-х рр. переконливо трактував революційні події, свідком яких був сам, зокрема уважав революційну боротьбу селян самостійним явищем, окремою революцією — селянською. «У процесі аналізу поглядів Шестакова звертає на себе їх певна схожість

з позицією селянствознавчої школи В. П. Данилова, а саме концепцією «Великої селянської революції 1902 – 1922 років»», — слушно підсумував результати своїх студій І. Фареній²⁸².

У другій публікації, присвяченій аналізу поглядів А. Шестакова на перебіг селянської революції 1917 р., І. Фареній дослідив трактування поняття «селянська революція» щодо цього періоду: визначення 1917 р. як самостійного етапу селянської активності. У розвитку селянського руху історик-марксист виокремив кілька внутрішніх етапів, ретельно проаналізував вплив на селянство різних політичних сил. І. Фареній зауважив у творах А. Шестакова керівну роль сільської громади, яка була справжнім організатором багатьох, на перший погляд, стихійних селянських акцій²⁸³. З цим останнім твердженням ми погоджуємося, але загалом А. Шестаков мав імідж консерватора в оцінці селянської революції. Він був офіційним представником марксистської історичної науки в СРСР: очолював часопис «Історик-марксист», Товариство істориків-марксистів при Комуністичній академії, одним із авторів схваленого Й. Сталіним в 1937 р. шкільного підручника «Краткий курс истории СССР»²⁸⁴. В останньому учням послідовно нав'язувалася думка про місію пролетаріату як рятівника селян від злиднів та експлуатації з боку поміщиків і заможних селян. Так у радянському суспільстві формувалося нове уявлення про тяжке дореволюційне життя і другорядну роль та фактично неповноцінний статус селянства.

У 2019 р. І. Фареній проаналізував погляди українського історика-марксиста Матвія Яворського

(1885 – 1937). Дослідник дійшов висновку, що академік М. Яворський 1902 – 1907 рр. називав селянською революцією, а події 1917 р. ідентифікував як національну аграрну буржуазну революцію або як фермерсько-буржуазну революцію. «Процес визрівання селянської революції М. І. Яворський нерозривно пов'язував із ідеєю національного визволення українського народу, початком якого вбачав кінець XVIII ст.», — так черкаський дослідник пояснив перевагу національного контексту в теорії історика-марксиста 1920-х рр. Відповідно й визначив зміст цієї боротьби у візії М. Яворського як протистояння між українськими селянами та російськими чи зрусіфікованими поміщиками, власниками землі. І. Фареній констатував розширення в концепції М. Яворського кола учасників селянської революції. Погоджуємося з оцінкою І. Фаренієм проукраїнського концептуального бачення М. Яворським революційних подій початку XX ст., а також висновків про перспективність подальших досліджень щодо соціальної бази революції (теорії «двокуркульності» українського селянства), теми «буржуазності» революційних перетворень, ширшого вивчення проблеми національного характеру революції²⁸⁵.

Крім аналізу теоретичної наукової спадщини дослідників селянської революції початку XX ст. Ігор Фареній підготував дві ґрунтовні розвідки²⁸⁶, присвячені з'ясуванню сутності самої «програми» селянської революції, тобто сприйняття селянами основних проблем соціально-економічного буття і шляхів їхнього вирішення, а також характеристиці форм революцій-

ної поведінки селян. Автор засвідчив такі риси селянського буття епохи модернізації і ринкової економіки: появу нового типу селянина («нові хлібороби»), характерну для всіх селян і всіх часів «аграрну пристрасть» та моральні підстави для претензій на чужу земельну власність (життя без дворян-поміщиків, право на землеволодіння винятково за селянськими поняттями). Історик констатував стихійний характер вчинених селянами земельних переділів²⁸⁷.

І. Фареній визнав проблему взаємодії селянської революції з Українською національно-демократичною революцією, однак не пов'язав її з політичними режимами того часу, а пояснив селянською самодіяльністю. «Селянська революція творила революцію національну за власними уявленнями, хоча і в межах загального процесу боротьби за національне визволення, періодично зливаючись політично то з формуваннями різноманітних отаманів, то з рухом за збереження УНР, то з радянською владою», — так черкаський історик протрактував співвідношення соціального і національного чинників. Автор статті навів багато фактів, що свідчать про перевагу інтересів носіїв селянської революції перед російськомовними представниками революції пролетарської. У загальному підсумку політику українізації він вважає досягненням селянської революції, хоча вона й не набула довершеного характеру у національному питанні²⁸⁸.

Отже, І. Фареній визнав правомірність існування селянської революції, подав аргументоване визначення поняття, хронологічних меж, рушійних сил, а також запропонував аргументи, які дозволяють виокремити

селянську революцію як самостійний різновид, окремий від Української революції складник революційного процесу перших десятиліть ХХ ст.

Таким чином, представниками черкаської школи істориків-аграрників професора А. Морозова (С. Корновенко, Н. Ковальова, Ю. Пасічна та інші), а також черкаськими істориками-аграрниками (І. Фареній) системно опрацьовано різні аспекти селянської революції в Наддніпрянській Україні першої третини ХХ ст. Позиція і напрацювання представників черкаської школи істориків-аграрників професора А. Морозова стосовно концепції селянської революції 1902 – 1933 рр. в Україні дістали підтримку дослідників різних наукових установ та освітньо-наукових закладів України. Зокрема, у межах цієї концепції селянської революції працюють науковці Києва (Н. Романець), Хмельницького (С. Маркова), Дніпра (Н. Ковальова), Чернігова (О. Герасименко), Вінниці (Ю. Степанчук), Миколаєва (О. Тригуб), Умані (З. Священко). Черкаська школа істориків-аграрників професора А. Морозова виявилася своєрідним об'єднаним та теоретико-організаційним центром щодо концептуального осмислення селянської революції в Україні у 1902 – 1933 рр.

Однак ця тема не є вичерпною: залучення нових джерел і методів дослідження, вивчення перебігу селянської революції у регіонах призводять до перегляду усталених теорій, висновків і оцінок. Нові напрями досліджень, ініційовані фахівцями НДІСВАІ («Моє село», «Людина села»), сприяють розширенню соціальних аспектів селянознавства. НДІСВАІ відкритий до співробітництва і дискусій.

ВИСНОВКИ

Українські інтелектуали перших десятиріч ХХ ст. приділили значну увагу осмисленню сутності селянського питання, ролі селянства у суспільно-політичних подіях та економічних трансформаціях. Селянство складало основу суспільства й виступало фундуєм чинником націотворення протягом тривалого часу. Тому не дивно, що селянами Наддніпрянщини в 1902 р. розпочато тривалий революційний процес, який зруйнував політичний режим Російської імперії, змінив засади економічного життя і господарювання всього суспільства, спричинив національно-культурне пробудження народу, активізував вікові традиції дійсно народної демократії. Селянський бунт початку ХХ ст. очолили пасіонарії-українці, які здобули життєвий досвід і прогресивний світогляд тяжкою працею на заробітках у маєтках Півдня України чи Правобережжя, на заводах у містах, у шахтах Донецького регіону, під час служби у війську, або ж в еміграції. Організуючу роль у селянській боротьбі відігравала сільська громада. Селянський бунт 1902 р. переріс у селянську революцію, яка з певними особливостями тривала до 1933 р.

Великий землевласник, успішний господар Євген Чикаленко був свідомим українським патріотом, який присвятив своє життя і життя своєї родини підтримці та розвитку українського руху. Своїм прикладом поміщик-меценат переконував селянство й надихав оточу-

ючих на підтримку національного громадського життя. В умовах стихійного розвитку капіталістичних процесів пореформеного періоду Є. Чикаленко здобув непересічний досвід господарювання в маєтку і на підставі нього концептуально осмислив характер відносин селянства й поміщиків за умов селянської революції протягом тривалого часу (від її початку й до 1922 р.). Є. Чикаленко зсередини знав селянський світ, його соціальний та духовний складники. Він вважав селянство активним суб'єктом тогочасної історії, рушієм соціокультурних змін. Селяни, на думку Євгена Харлампійовича, досягли позитивних результатів у подіях 1905 – 1907 рр., тобто виграли від селянської революції. Він виступав за компроміс між селянством і поміщиками у вирішенні конфлікту між ними у сфері земельних відносин, за посилення участі селянства в громадських справах.

Цілісна картина селянської революції перших десятиріч XX ст., представлена у «Спогадах» і «Щоденнику» Є. Чикаленка, створена безпосереднім учасником тих подій і має концептуальний характер. Автор окреслив поняттєвий апарат, передумови селянської революції, охарактеризував соціальну структуру селянства, визначив його типові риси, проаналізував форми і гасла селянської боротьби, а також її наслідки.

Концептуальні узагальнення стосовно ролі й місця селянства в революційних подіях початку XX ст. здійснили українські інтелектуали, урядовці та науковці: М. Туган-Барановський, Д. Донцов та О. Мицюк.

Український економіст, професор Михайло Туган-Барановський на підставі аналізу сутності революції

1917 р. визначив її селяноцентричний зміст: революція відкрила вікно нових соціальних можливостей насамперед для її ключових учасників, яким було селянство. Науковець виокремив такі визначальні риси українського селянства, як індивідуалізм (прагнення бути господарем на своїй землі) і байдужість до ідей соціалізму. Цінним спостереженням М. Туган-Барановського є розмежування ним пролетарія і селянина та їхні характеристики. Тривалий час економіст дискутував із російськими марксистами та їхнім баченням селянської революції, перспектив розвитку сільського господарства. У вірогідності своїх висновків професор мав можливість переконатися, спостерігаючи за розвитком політичних і соціальних процесів у 1917 – 1918 рр. Складниками концептуального осмислення селянської революції М. Туган-Барановського є такі: визначення причин селянської революції, визнання ролі селянина як активного суб'єкта тогочасних процесів, окреслення властивих йому характеристик, з'ясування мети селянської революції, її характеру. Науковець зауважив непересічну роль селянської демократії в розвитку українського народу.

Схожі та інші ідеї знайшли ґрунтовне відображення у праці політика та науковця Дмитра Донцова «Підстави нашої політики», написаній «за гарячими слідами» Української революції 1917 – 1921 рр. у Берні. Автор чітко розмежував російську і українську революції: ключові відмінності між ними вбачав у рушійних силах, характері. Він обстоював несоціалістичний характер Української революції: соціалістичні ідеї не мали підтримки серед селянства, навіть бідного, бо воно було

зацікавлене у збереженні приватної власності і збільшенні власної заможності. Останнє визначало мету участі селян у революції. Підтвердження цих міркувань знаходимо у наукових розвідках українських істориків 1920-х рр. С. Глушка і Н. Мірзи-Авакянц. Д. Донцов обґрунтував думку про селянство як носія української ідентичності, фундамент міцного будинку власної державності. Суголосно до думок М. Туган-Барановського, він розвинув ідею селянської української демократії, визнав її варіантом ідеальної загальносвітової демократії. Основу концептуального розуміння Д. Донцовим селянської революції складають такі головні моменти: визнання селянина активним суб'єктом історії, визначення особливостей психології українського селянства, з'ясування причин селянської революції, її учасників. Отже, і М. Туган-Барановський, і Д. Донцов мали концептуально схоже розуміння революції як соціально-політичного явища селяноцентричного змісту.

О. Мицюк питання про землю і боротьбу за неї селян розглянув з позиції свого досвіду фахівця, який на практиці втілював аграрну політику в урядах УНР. Концептуальне розуміння селянської революції в Україні урядовець (пізніше — науковець) виклав у трьох виданнях, опублікованих у 1921 р. у Львові вже у статусі емігранта. Він докладно і ґрунтовно розкрив соціальну боротьбу селянства: витоки і причини селянської революції, окреслив характер селянської боротьби, її програму, гасла, форми. Цікавим є його погляд на реформу 1861 р. як на причину і запобіжник, засіб відтермінування селянської революції 1902 р. Автор констатував

особливий резонанс селянських бунтів 1902 р. для політичної еліти імперського суспільства. Він ретельно проаналізував особливості боротьби селян на трьох етапах: 1902 р., 1905 – 1906 рр., 1917 р. (і далі), тобто створив цілісну картину селянської революції, показав її тяглість. На відміну від згаданих вище українських інтелектуалів, О. Мицюк був прихильником ідеї соціалізації землі. Така позиція пояснюється тим, що автор належав до партії українських соціалістів-революціонерів, а гасло соціалізації землі — ключове у програмі партії й основна ідея аграрної політики Центральної Ради, яку він втілював, перебуваючи на урядових посадах.

Незважаючи на певні відмінності у поглядах українських інтелектуалів на різні складники селянської революції початку ХХ ст., спільною рисою їх концепцій виступала селяноцентричність, визнання селянства самостійним Актором історичного розвитку, творцем української державності. Наукові ідеї, висловлені українськими інтелектуалами в еміграції, склали основу історико-аграрних досліджень діаспори і повернулися в Україну, коли вона відновила Незалежність.

1920-ті роки в радянській Україні стали часом інтенсивного наукового дослідження селянської революції. Тогочас співіснували український національний, український радянський і загальносоюзний (російськоцентричний) історичні наративи про революцію загалом і селянську зокрема.

Представники наукових шкіл М. Грушевського і Д. Багалія (український національний історичний наратив) — історики С. Глушко та Н. Мірза-Авакянц —

концептуально осмислили причини, сутність, перебіг і наслідки селянських рухів початку ХХ ст. Селянська революція у трактуванні С. Глушка мала соціально-політичний характер: антипоміщицька боротьба (з неї почалися селянські виступи на Чернігівщині на початку 1905 р.) протягом року була доповнена політичними й національно-визвольними гаслами. Дослідник звернув спеціальну увагу на провідників селянського руху. Цими пасіонаріями були селяни-відходники, активну роль відігравала сільська громада.

Особливістю концепції селянської революції Н. Мірзи-Авакянц був цілісний підхід у дослідженні селянських бунтів 1902 р., 1905 – 1906 рр. та 1917 р. Дослідниця віддала перевагу економічному підґрунтю селянської боротьби, спростовуючи твердження імперського уряду про керівну роль політичної агітації. Обидва дослідники: Н. Мірза-Авакянц та С. Глушко, — пов'язували загострення соціальної боротьби на селі з інтенсифікацією капіталістичних процесів (про це писав і Д. Донцов). Цю думку дослідниця пояснювала так: розвиток капіталізму загострив відносини між селянами і поміщиками, тому у селян активізувалося прагнення обробляти все більше землі, а через її відсутність — зростала ненависть до панів, які володіли цією землею.

Отже, представники українського національно-історичного наративу — вихованці наукових шкіл М. Грушевського і Д. Багалія — першими у межах радянського історичного дискурсу 1920-х рр. поставили питання, які російські радянські історики стали дослід-

жувати у період «відлиги». У працях українських науковців селянство виступало як активний суб'єкт історії, а селянський рух — як самостійний соціальний рух, без соціалістичного змісту і зв'язку з робітничим рухом.

Концепцію селянської революції крізь призму класової боротьби розробив український історик-марксист М. Яворський. Його наукові пошуки не були системними, зважаючи на об'єктивні обставини, однак результативними, а думки — оригінальними. Він визнав селянські бунти 1902 р. початком загальноросійського селянського руху. Першість у революційній боротьбі віддавав селянському рухові, а не робітничому. Також намагався об'єднати національну ідею з марксистськими гаслами. Перу М. Яворського належить авторство «теорії двокуркульства», згідно з якою суперечності між феодальним і фермерським заможним селянством були одним із рушіїв селянської революції. Основні тези концепції селянської революції М. Яворського загалом відповідали марксистській ідеології, але вирізнялися від російськоцентричних концепцій визнанням національно-визвольних прагнень українського селянства.

Над становленням загальносоюзної концепції селянської революції в радянській Україні у 1920-х рр. працювали історики, статистики, партійні функціонери та багато інших посадовців. Найоб'ємніше серед радянських дослідників цієї епохи осмислив проблему селянської революції В. Качинський. Він селянську боротьбу ідентифікував як «аграрну революцію», а її вивчення розпочав із кінцевого на той час етапу —

з'ясування наслідків аграрних перетворень. Під змістом аграрної революції дослідник розумів економічну боротьбу селян проти поміщиків, тобто, йшов у фарватері загальносоюзних (російськоцентричних) концепцій В. Леніна і М. Покровського. Змальовуючи пессимістичну картину руїни сільського господарства на початку 1920-х рр., В. Качинський позитивно оцінив значення аграрної революції. Перспективи розвитку держави пов'язував із розвитком сільського господарства та працею селян.

До наукового обігу 1920-х рр. поняття «аграрна революція» запровадило керівництво Наркомзему УСРР, яке ініціювало дослідження наслідків земельних перетворень. Історики наукових шкіл М. Грушевського і Д. Багалія для характеристики селянських рухів початку ХХ ст. уживали термін «селянські розрухи».

Доля дослідників аграрної/селянської революції 1920-х рр. була трагічною. Багато українських істориків-аграрників стали жертвами сталінського терору. Їхнє переслідування відбувалося на тлі репресій щодо селянства: примусова колективізація, знищення селян-одноосібників. У загальній атмосфері терору було знищено й творців концепції аграрної/селянської революції, їхні твори вилучено з бібліотек. У період сталінського тоталітарного режиму концептуальне осмислення аграрної/селянської революції стало неможливим.

Повернення концепту аграрної/селянської революції в історичну науку, а по суті ленінської концепції аграрної революції відбулося завдяки зусиллям по-

коління шістдесятників, а також тих фахівців, які пережили сталінський терор. В українській історичній науці над відновленням концепції аграрної революції працювали М. Рубач і П. Першин. М. Рубач запропонував тричленну схему соціальної структури селянства — «кінно-посівну», яка ґрунтувалася на показниках розмірів посівних площ або кількості коней. Завданням аграрної революції вважалася ліквідація поміщицького землеволодіння. Його виконання стало можливим завдяки перемозі пролетарської революції.

Ідеологічні послаблення — так звана «відлига», які настали в країні після ХХ з'їзду партії, тривали недовго. Впродовж 1967 – 1991 рр. в історичній науці запанувала єдина офіційна концепція, висловлена у 1967 р. С. Трапезніковим. Відповідно до неї, за В. Леніним було закріплено статус «вирішувача» аграрно-селянського питання в Росії, а за радянською владою — «визволителя» селян. Чітко було зафіксовано, які матеріальні блага і скільки землі та худоби отримали селяни від радянської влади. Радянська історична наука не визнавала селянської революції й підмінила її дослідженням аграрної політики більшовицької партії та радянської влади.

Концептуальне переосмислення змісту і сутності історико-аграрних досліджень у часи перебудови в СРСР, відкриття архівів мали своїм наслідком фактично революцію у вивченні аграрної історії. Нові теоретико-методологічні підходи запропонували російський історик Віктор Данилов і британський соціолог Теодор Шанін.

Ними було презентовано концепцію селянської революції 1902 – 1922 рр.

Першим із сучасних українських науковців, хто започаткував концептуальне переосмислення проблеми селянської революції, став київський дослідник І. Хміль. У низці праць (1990 р., 2000 р., 2002 р.) історик критично оцінив підсумки аграрних перетворень радянської влади в 1917 – 1920 рр., проаналізував зміни у сфері поземельних відносин в Україні та інші аспекти. Є достатньо підстав стверджувати, що дослідник по-новому сформулював схематичні контури концепції селянської революції.

Плідно над різними складниками концепції селянської революції працюють науковці черкаської школи істориків-аграрників професора А. Морозова, а також черкаські історики-аграрники. Координуючу роль в організації досліджень, наукових форумів і видавничих проєктів відіграють Науково-дослідний інститут селянства та вивчення аграрної історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького та громадська організація Наукове товариство істориків-аграрників. У науковому доробку дослідників черкаської школи істориків-аграрників професора А. Морозова умовно можна виокремити два компоненти. Перший — праці, зміст яких стосується теоретичних питань концепції селянської революції. Другий — дослідження, присвячені фактологічному наповненню концепції селянської революції. Потребою часу стало аргументоване науковцями черкаської школи істориків-аграрників професора А. Морозова розширення

хронологічних меж селянської революції до 1933 р. та її нове змістове наповнення. Черкаськими науковцями відновлено започатковану українськими інтелектуалами початку ХХ ст. традицію висвітлення селянина як самостійного Актора історії, а також запропоновано нове трактування багатьох складників селянської революції, зокрема, щодо самоорганізації селянства, політичних гасел селянської боротьби, її національно-визвольного характеру. Залучення нових історичних джерел та методологічних підходів створює перспективи для розширення тематики досліджень, перегляду усталених теорій, висновків і оцінок.

ПРИМІТКИ (Endnotes)

1. Предметніше дивись, наприклад: Козелек Р. Історичні критерії поняття революції у Новому Часі. *Часопис* І, 2004. № 34. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Chasopys_Ji/N34_Revolutsia_Evolutsia_Stagnatsia/
2. Предметніше дивись, наприклад: Магун А. Подія революції. *Часопис* І, 2004. № 34. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Chasopys_Ji/N34_Revolutsia_Evolutsia_Stagnatsia/
3. Предметніше дивись, наприклад: Кульчицький С. «Революція» як концепт. *Ейдос*. 2010/2011. Вип. 5. С. 172 – 192.
4. Предметніше дивись, наприклад: Кравець Г. Еволюція поняття «революція» в політичній теорії: від виникнення до сучасного розуміння. *Політичний менеджмент*. 2012. № 1 – 2. С. 43 – 49.
5. Предметніше дивись, наприклад: Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905 – 1907 гг. – 1917 – 1922 гг. / пер. с англ. Москва : «Весь Мир», 1997. – 560 с.; Солдатенко В. Про культуру національної пам'яті (на прикладі ставлення до історії революцій). *Національна та історична пам'ять*. 2012. Вип. 2. С. 3 – 65; Циба В. Франц Фанон: Діалектика насильства та свободи. URL: <https://commons.com.ua/en/dialektika-nasilstva-ta-svobodi>; Смолій В., Степанков В. Феномен революції у предметному полі соціогуманітаристики. Феномен Української національної революції XVII ст.: компаративні та евристичні проєкції. Київ : Інститут історії України НАН України, 2019. С. 8 – 34; Ґайо Петрович Філософське поняття революції. URL: <https://vpered.wordpress.com/2021/04/08/etrovic-concept>
6. Предметніше дивись, наприклад: Бобіна О. Про витоки революції. Сучасна українська політика. *Політика і політологія про неї*. 2008. Вип. 13. С. 88 – 93.
7. Предметніше дивись, наприклад: Бевз Т. Феномен «революція» у дискурсах мислителів, політиків, науковців. Київ, 2012. 176 с.
8. Предметніше дивись, наприклад: Гиря Г. Сутність політичних революцій: концептуальні підходи. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2014. Вип. 4. С. 240 – 246.
9. Верстюк В. Передмова. Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Документи і матеріали. Київ, 2003. С. 5.
10. Панчук А. Історіографія Західно-Української Народної Республіки (1918 – 2000 рр.): автореф. дис. ... канд. іст.наук. К., 2000. С. 2.
11. Ресніт О. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки. *Український історичний журнал*. 2000. № 2. С. 3 – 26.; Васильчук Г. Проблемно-теоретичні пріоритети сучасних дисертаційних досліджень з історії України 20 – 30-х рр. XX ст.: історіографічний дискурс. *Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка*. 2006. Вип. 30. С. 22 – 28; Бондар В. Сучасна історіографія аграрної історії України другої половини XIX – початку XX ст. на сторінках «Українського історичного журналу». *Український історичний збірник*. 2008. Вип. 11. С. 337 – 351; Корновенко С. Аграрна історія в Україні: основні тенденції поступу (1990-ті рр. – початок XXI ст.). *Виступ на XII Міжнародному симпозіумі з проблем аграрної історії 29.04.2023*. URL: <https://surl.li/wwmtjf>
12. Науково-дослідний інститут селянства та вивчення аграрної історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. URL: <https://surl.li/sxomey>
13. Відділ історії Української революції (1917 – 1921 рр.). URL: <https://surl.li/syjqiz>
14. Відділ історії України XIX – початку XX ст. URL: <https://surl.li/uvwsqv>
15. Корновенко С. Трансформація методологічних підходів до вивчення аграрної історії в Україні: основні тенденції (1990-ті – 2020-ті рр.). *Емінак*. 2023. № 4 (44). С. 248 – 265.

16. Присяжнюк Ю. Українське селянство в контексті сучасних дослідницьких завдань. *Український селянин*. 2018. Вип. 20. С. 74 – 79; Калакура, Я. Українська історіографія на переломі: від методологічного монізму до європейських орієнтирів. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2022. 464 с.
17. Кун Т. Структура наукових революцій. Київ : Port-Royal, 2001. С. 15.
18. Концептуальний. Тлумачення СЛОВНИК.ua. URL: <https://surli.cc/muvjno>
19. Концепція. В. А. Рижко. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. URL: <https://esu.com.ua/article-3256>
20. Философский словарь / сост. И. В. Андрущенко, О. А. Вусатюк, С. В. Линецкий, А. В. Шуба. Киев : А.С.К., 2006. С. 439.
21. Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи. Київ : Темпора, 2009. С. 15.
22. Чикаленко Є. Спогади (1861 – 1907). Київ : Темпора, 2003. С. 40 – 41, 53, 121 – 122.
23. Егiazарова Н. Аграрный кризис конца XIX века в России. Москва : Изд-во АН СССР, 1959. С. 83 – 84, 162, 165.
24. Теплицький В. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60 – 90-ті роки XIX ст.). Київ : Вид-во АН УРСР, 1959. С. 205, 208, 220.
25. Темірова Н. Поміщицька демократія Євгена Чикаленка. *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]*. Серія : Історія. 2021. Вип. 38. С. 33 – 34.
26. Чикаленко Є. Спогади (1861 – 1907). Київ : Темпора, 2003. С. 199, 200.
27. Там само. С. 191, 200 – 201, 253, 283.
28. Там само. С. 257 – 258.
29. Там само. С. 147, 273, 317.
30. Чикаленко Є. Щоденник (1907 – 1917): у 2-х т. Київ : Темпора, 2004. Т. 1. С. 41.
31. Чикаленко Є. Спогади (1861 – 1907). Київ : Темпора, 2003. С. 274 – 275, 317, 283 – 284.
32. Чикаленко Є. Щоденник (1907 – 1917): у 2-х т. Київ : Темпора, 2004. Т. 1. С. 131 – 132, 266, 342.
33. Чикаленко Є. Щоденник (1907 – 1917): у 2-х т. Київ : Темпора, 2004. Т. 1. С. 372 – 373; Чикаленко Є. Щоденник (1918 – 1919). Київ : Темпора, 2004. Т. 2. С. 252, 254.
34. Чикаленко Є. Щоденник (1907 – 1917). у 2-х т. Київ : Темпора, 2004. Т. 1. С. 370 – 371, 375.
35. Листування Є. Х. Чикаленка з В. К. Винниченком та П. Я. Стебницьким / підгот. Н. І. Миронець. *Український історичний журнал*. 1997. № 5. С. 133; Чикаленко Є. Щоденник (1918 – 1919). У 2-х т. Київ : Темпора, 2004. Т. 2. С. 256.
36. Чикаленко Є. Щоденник (1918 – 1919). Київ : Темпора, 2004. Т. 2. С. 248, 257.
37. Чикаленко Є. Спогади (1861 – 1907). Київ : Темпора, 2003. С. 269.
38. Чикаленко Є. Щоденник (1918 – 1919). Київ : Темпора, 2004. Т. 2. С. 9, 17, 56 – 57, 97, 35 – 36, 112, 114, 125.
39. Чикаленко Є. Щоденник, 1919 – 1920. Київ ; Нью-Йорк : Вид-во ім. О. Теліги, 2005. С. 236.
40. Чикаленко Є. Щоденник (1918 – 1919). Київ : Темпора, 2004. Т. 2. С. 113; Чикаленко Є. Щоденник, 1919 – 1920. Київ ; Нью-Йорк : Вид-во ім. О. Теліги, 2005. С. 63.
41. Чикаленко Є. Щоденник (1918 – 1919). Київ : Темпора, 2004. Т. 2. С. 41, 182.
42. Чикаленко Є. Щоденник, 1919 – 1920. Київ ; Нью-Йорк : Вид-во ім. О. Теліги, 2005. С. 171, 351, 510.
43. Чикаленко Є. Щоденник (1921). Київ : Темпора, 2015. С. 77, 100, 92.
44. Туган-Барановский М. Русская революция и социализмъ. Петроградъ, 1917. С. 29, 20, 29, 31 – 32.
45. Там само. С. 11, 12.
46. Туган-Барановский М. Політична економія [наука про народне господарство]. Прага: Український громадський видавничий фонд, 1927. С. 8 – 9, 148.

47. Туган-Барановський М. Русская революція и соціалізмъ. Петроградъ, 1917. С. 12, 13, 12, 20.
48. Туган-Барановський М. Політична економія [наука про народне господарство]. Прага: Український громадський видавничий фонд, 1927. 185 с.
49. Там само. С. 144, 146, 147, 144 – 145, 146.
50. Грабович Г. Донцов Дмитро Іванович. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Желязняк та ін. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2008. URL: <https://esu.com.ua/article-20908>
51. Зайцев О. Осмислення досвіду Української революції у творах Дмитра Донцова. *Історія та історіографія в Європі*. 2016. Вип. 5. С. 78.
52. Донцов Д. Підстави нашої політики. Відень: видавництво Донцових, 1921. С. 110.
53. Донцов Д. Підстави нашої політики. Відень: видавництво Донцових, 1921. С. 112.
54. Там само. С. 111.
55. Там само. С. 112, 109, 112 – 113, 113 – 114.
56. Там само. С. 116.
57. Там само. С. 126.
58. Там само. С. 126, 119.
59. Там само. С. 203, 204.
60. Там само. С. 204 – 208.
61. Мицюк Олександр Корнійович. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Желязняк та ін. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. URL: <https://esu.com.ua/article-65053>
62. Мицюк О. Земельні реформи на Україні. Львів: Діло, 1921. 24 с.
63. Мицюк О. Індивідуалізм та колективізм українських хліборобів. Львів: Діло, 1921. 20 с.
64. Мицюк О. Як боролось українське селянство за землю. Львів: Діло, 1921. 20 с.
65. Мицюк О. Земельні реформи на Україні. Львів: Діло, 1921. С. 3.
66. Там само. С. 4, 5.
67. Дивись, наприклад: *Український селянин*. 2001. Вип. 2. 128 с.; Ресент О. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р. *Український історичний журнал*. 2011. № 1. С. 34 – 51; Ресент О. Велика реформа 1861 р.: погляд із ХХІ ст. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2011. Вип. 18. С. 7 – 24.
68. Мицюк О. Земельні реформи на Україні. Львів: Діло, 1921. С. 5–6.
69. Дивись, наприклад, Корновенко С. Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917 – 1921 рр. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 83 – 94; Корновенко С., Герасименко О. В. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902 – 1917 рр. Черкаси: Чабаненко Ю. А., 2017. 204 с.
70. Мицюк О. Земельні реформи на Україні. Львів: Діло, 1921. С. 6–8.
71. Там само. С. 7 – 9.
72. Там само. С. 8 – 14, 15, 16, 20.
73. Там само. С. 15 – 16, 18, 20.
74. Мицюк О. Як боролось українське селянство за землю. Львів: Діло, 1921. С. 14.
75. Мицюк О. Земельні реформи на Україні. Львів: Діло, 1921. С. 17 – 20, 21 – 24, 23.
76. Мицюк О. Індивідуалізм та колективізм українських хліборобів. Львів: Діло, 1921. С. 9 – 10, 19, 20.
77. Мицюк О. Як боролось українське селянство за землю. Львів: Діло, 1921. 20 с.
78. Там само. С. 4, 5 – 8.
79. Там само. С. 9 – 13.
80. Там само. С. 14 – 17.
81. Цит. за: Ипполитов Г. Военная, политическая и общественная деятельность А. И. Деникина. Вольск, 1997. С. 11.
82. Глушко С. З селянських рухів. На Чернігівщині 1905 року. *Україна: науковий двохмісячник українознавства*. 1925. Кн. 4. С. 9 – 10, 45.
83. Там само. С. 16 – 19, 48.
84. Там само. С. 52 – 53, 62.
85. М. К. Прилюдна оборона праці С. В. Глушка: «Селянські розрухи на Чернігівщині в кінці ХІХ і на початку ХХ стол.». *Укра-*

- їна: науковий двохмісячник українознавства. 1928. Кн. 4. С. 163 – 164.
86. Глушко С. З селянських рухів. На Чернігівщині 1905 року. *Україна: науковий двохмісячник українознавства*. 1925. Кн. 4. С. 48 – 50, 55.
 87. Гермайзе О. 1905 рік. *Україна: науковий двохмісячник українознавства*. 1925. Кн. 4. С. 7.
 88. Гермайзе О. 1905 рік. *Україна: науковий двохмісячник українознавства*. 1925. Кн. 4. С. 7 – 8.
 89. Скорочений витяг зі студії опубліковано: Глушко С. З селянських рухів. На Чернігівщині 1905 року. *Україна: науковий двохмісячник українознавства*. 1925. Кн. 4. С. 9 – 63; М. К. Прилюдна оборона праці С. В. Глушка: «Селянські розрухи на Чернігівщині в кінці XIX і на початку XX стол.». *Україна: науковий двохмісячник українознавства*. 1928. Кн. 4. С. 162 – 165.
 90. Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924 – 1930 рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 1999. С. 205.
 91. Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924 – 1930 рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 1999. С. 219 – 220.
 92. Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924 – 1930 рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 1999. С. 218 – 219.
 93. Петренко І. Історик Наталія Мірза-Авакянц (1888 – 1940?): життя і наукова спадщина. Полтава : ПУЕТ, 2014. С. 102.
 94. Мірза-Авакянц Н. Селянські рухи 1902 року на Полтавщині. *Червоний шлях*. Харків, 1924. № 7. С. 143 – 158; № 8 – 9. С. 144 – 165; № 10. С. 105 – 129.
 95. Мірза-Авакянц Н. Селянські рухи 1902 року на Полтавщині. *Червоний шлях*. 1924 № 7. С. 144 – 147, 151.
 96. *Там само*. С. 152 – 158, 144, 147.
 97. Мірза-Авакянц Н. Селянські рухи 1902 року на Полтавщині. *Червоний шлях*. 1924. № 8 – 9. С. 161, 164 – 165.
 98. Мірза-Авакянц Н. Селянські рухи 1902 року на Полтавщині. *Червоний шлях*. 1924. № 10. С. 105 – 109, 129.
 99. Мірза-Авакянц Н. Селянські розрухи на Україні 1905 – 1907 року. Харків : Держ. вид-во України, 1925. С. 4 – 5, 9, 16, 3, 10.
 100. Петренко І. Історик Наталія Мірза-Авакянц (1888 – 1940?). життя і наукова спадщина. Полтава : ПУЕТ, 2014. С. 115 – 116, 159 – 161.
 101. Ясь О. Клас і нація у концепції української історії Матвія Яворського. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2013. Вип. 23. С. 198 – 200, 206.
 102. Яворський М. Нарис історії України. Аделаїда : В-во «Книга», 1986. Ч. 1. С. VIII.
 103. Маслійчук В. Марксистські схеми української історії: Матвій Яворський, Володимир Сухино-Хоменко, Микола Горбань. *Україна модерна*. 2009. Ч. 14: Марксизм на сході Європи. С. 68.
 104. Фареній І. Концепція національної аграрної буржуазної революції початку XX ст. академіка М. І. Яворського. *Український селянин*. 2019. Вип. 21. С. 130 – 136.
 105. Яворський М. Революція на Вкраїні в її головніших етапах. Харків : Держ. вид-во України, 1923. С. 26 – 27, 31, 73.
 106. Яворський М. Нарис історії України. Аделаїда : В-во «Книга», 1986. Ч. 1. С. VIII.
 107. Яворський М. Нарис історії України. Аделаїда : В-во «Книга», 1987. Ч. 2. С. 215, 217.
 108. Фареній І. Концепція національної аграрної буржуазної революції початку XX ст. академіка М. І. Яворського. *Український селянин*. 2019. Вип. 21. С. 130 – 131, 134.
 109. Яворський М. Історія України в стислому нарисі. Вид. 2. Київ : Держвидав України, 1928. С. 232 – 233, 262 – 264.
 110. Яворський М. Проблема української націонал-демократичної революції у 1917 р., її історичні основи та її рухові сили. *Червоний шлях*. 1927. № 2. С. 123; 1927. № 4. С. 104.
 111. Яворський М. Проблема української націонал-демократичної революції у 1917 р., її історичні основи та рухові сили. *Червоний шлях*. 1927. № 4. С. 96.
 112. Яворський М. Проблема української націонал-демократичної революції у 1917 р., її історичні основи та її рухові сили. *Червоний шлях*. 1927. № 2. С. 119.

113. Ясь О. Клас і нація у концепції української історії Матвія Яворського. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2013. Вип. 23. С. 221.
114. Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського. *Літопис революції*. 1930. № 2. С. 309.
115. Яворський М. Нарис історії України. Аделаїда : В-во «Книга», 1986. Ч. 1. С. VII.
116. Фареній І. Концепція національної аграрної буржуазної революції початку XX ст. академіка М. І. Яворського. *Український селянин*. 2019. Вип. 21. С. 134.
117. Сухино-Хоменко В. З приводу особливостей пролетарської революції на Україні. *Літопис революції*. 1928. № 4. С. 79, 86, 88, 111.
118. Мусиенко В. На защите завоеваний Великого Октября: Компартия Украины во главе борьбы трудящихся за установление Советской власти и защиту ее завоеваний (октябрь 1917 г. – 1920 г.). Київ, 1986. С. 8.
119. Глазунов Г. Уперше про наукові переконання «шкідника» з українського Наркомату землеробства. *Історія науки і біографістика*. 2008. № 2. URL: <https://surl.li/geadjz>
120. Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. Харьков : Государне вид-во Укр., 1922. Вып. 1: Уравнильный раздел земли. С. 3, 7 – 9, 11 – 12, 14 – 16.
121. Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. *Очерки аграрной революции на Украине*. Харьков : Государне вид-во Укр., 1922. Вып. 1: Уравнильный раздел земли С. 33 – 34, 58, 39, 40 – 42, 46, 92 – 93.
122. Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. Харьков : Госуд. изд-во Украины, 1923. Вып. 2: Обобществление сельского хозяйства. 111 с.
123. Невский В. И. Обзор нашей провинциальной истпартовской литературы. *Пролетарская революция*. 1923. № 4. С. 312.
124. Качинський В. Селянський рух на Україні в роки 1905 – 1907. [Полтава] : Держвидав, 1927. Ч. 1: Рік 1905. С. 33 – 37, 38 – 40, 4 – 6, 9 – 11, 25 – 26, 33, 153, 216.
125. Глушко С. Рецензія на: В. Качинський, Селянський рух на Україні в рр. 1905 – 7, ч. 1, рік 1905, Харків, 1927, сс. 230. *Україна: науковий журнал українознавства*. 1929. Кн. 34 (Травень — червень). С. 152 – 156.
126. Качинский В. Крестьянское движение. *1917 год в Харькове. Сборник статей и воспоминаний*. 1927. С. 180 – 269.
127. Качинський В. Аграрний рух за часів гетьманщини. *Літопис революції*. 1928. № 1. С. 52 – 64; 1928. № 2. С. 76 – 95.
128. Терещенко Ю. Відзначення 70-річчя професора М. А. Рубача. *Український історичний журнал*. 1970. № 2. С. 156.
129. Рубач М. До історії української революції. (Замітки й документи; грудень 1917 — січень 1918 р.). *Летопись революции*. 1926. № 1. С. 52 – 53, 55, 59, 82.
130. Затонський В. Кілька зауважень до статті тов. Рубача. *Летопись революции*. 1926. № 1. С. 85 – 89.
131. Рубач М. Аграрная революция на Украине в 1917 г. *Летопись революции*. 1927. № 5 – 6. С. 7 – 45; 1928. № 1. С. 29 – 51.
132. Рубач М. Аграрная революция на Украине в 1917 г. *Летопись революции*. 1927. № 5 – 6. С. 8 – 9, 10 – 12, 14, 15.
133. Там само. С. 16, 17 – 19, 22.
134. Рубач М. Аграрная революция на Украине в 1917 году. *Летопись революции*. 1928. № 1. С. 29.
135. Рубач М. Треба дійсно виправити (Про брошуру Андр. Річицького «Центральна Рада»). *Літопис революції*. 1930. № 3 – 4. С. 258, 259.
136. Щербаков В. Жовтневий період на Чернігівщині. *Летопись революции*. 1927. № 5 – 6. С. 299 – 314; Щербаков В. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г. *Летопись революции*. 1927. № 2. С. 31 – 68; Щербаков В. Жовтнева революція і роки громадянської боротьби на Чернігівщині. Чернігів : Черніг. окр. комісія 10-річчя Жовт. революції, 1927. 117 с.
137. Щербаков В. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г. *Летопись революции*. 1927. № 2. С. 31 – 32, 37, 32 – 34.
138. Щербаков В. Жовтнева революція і роки громадянської боротьби на Чернігівщині. Чернігів : Черніг. окр. комісія 10-річчя Жовт. революції, 1927. С. 21.

139. Щербаков В. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г. *Летопись революции*. 1927. № 2. С. 52 – 54, 60, 54 – 56, 51.
140. Щербаков В. Жовтнева революція і роки громадянської боротьби на Чернігівщині. Чернігів : Черніг. окр. комісія 10-річчя Жовт. революції, 1927. С. 34.
141. Щербаков В. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г. *Летопись революции*. 1927. № 2. С. 65 – 67.
142. Щербаков В. Жовтневий період на Чернігівщині. *Летопись революции*. 1927. № 5 – 6. С. 300, 302 – 303.
143. Щербаков В. Жовтнева революція і роки громадянської боротьби на Чернігівщині. Чернігів : Черніг. окр. комісія 10-річчя Жовт. революції, 1927. С. 58.
144. Щербаков В. Жовтневий період на Чернігівщині. *Летопись революции*. 1927. № 5 – 6. С. 308.
145. Щербаков В. Жовтнева революція і роки громадянської боротьби на Чернігівщині. Чернігів : Черніг. окр. комісія 10-річчя Жовт. революції, 1927. С. 106 – 109, 113 – 114.
146. Детальніше див.: Коцур В., Коцур А. Історіографія історії України: курс лекцій. Чернівці, 1999. С. 321 – 322; Кухта Б. З історії української політичної думки. Київ, 1994. 220 с.
147. Детальніше див.: Калакура Я. Українська історіографія: курс лекцій. Київ, 2004. С. 284 – 304.
148. Сталін Й. Про деякі питання історії більшовизму (Лист до редакції журналу «Пролетарская революция»). *Прапор марксизму*. 1932. №1. С. 13 – 20.
149. Філософія. Історія культури. Освіта: доповіді та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. Харків : Око, 1996. С. 305.
150. Калакура Я. Українська історіографія. Київ, 2004. С. 287.
151. Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського. *Літопис революції*. 1930. № 2. С. 268, 302 – 303.
152. Краткий отчет о научно-исследовательской работе Украинского института марксизма-ленинизма (март 1929 г. – март 1930 г.). К III Всесоюзной конференции марксистско-ленинских научно-исследовательских учреждений. Харьков, 1930. С. 6, 21 – 22.
153. Иванов М. Рецензія на: «Літопис революції» за 1929 г., № 1, 2, 3, 4 і 5 – 6. *Пролетарская революция*. 1930. № 10. С. 155 – 156.
154. Карпенко Г. Селянський рух на Київщині за часів австро-германської окупації та гетьманщини. *Літопис революції*. 1931. № 1 – 2. С. 67 – 91.
155. Слюсаренко Г., Гнидаш П., Круть В., Кравченко И. «Літопис революції». Журнал истпарта КП(б)У, № 1 – 2, 3, 4 за 1931 г. *Историк-марксист*. 1932. Т. 3. С. 135 – 136.
156. Іргізов А. Селянський рух 1917 року на Київщині. *Літопис революції*. 1931. № 4. С. 3 – 34.
157. Слюсаренко Г., Гнидаш П., Круть В., Кравченко И. «Літопис революції». Журнал истпарта КП(б)У, № 1 – 2, 3, 4 за 1931 г. *Историк-марксист*. 1932. Т. 3. С. 136–137, 141.
158. Рубач М. К истории крестьянских восстаний накануне октября 1917 г. (Материалы по Украине). *Историк-марксист*. 1934. Т. 3. С. 29, 33.
159. Михайло Рубач: архівіст, історик, педагог / редкол.: В. П. Ляхощкий та ін. Київ : Б. в., 2000. С. 37 – 38, 82 – 83.
160. Кин Д. М.Н. Покровский как историк Октябрьской революции. *Историк-марксист*. 1928. № 9. С. 18.
161. Кабанов В. Аграрная революция в России. *Вопросы истории*. 1989. № 11. С. 31, 35.
162. Горин П. Историческое обоснование Октябрьской революции в работах М. Н. Покровского. *Пролетарская революция*. 1928. № 10. С. 15 – 17, 27 – 28.
163. Фареній І. Концепція «селянської революції» у науковій спадщині Михайла Покровського. *Український селянин*. 2017. Вип. 17. С. 68 – 72.
164. История Всесоюзной Коммунистической партии (больше-виков) / ред. комиссии ЦК ВКП(б). Москва : Госполитиздат, 1945. С. 200, 212, 7.
165. Бовыкин В. Экономическое развитие России и революционное движение. *Реформы или революция?* Россия 1861 – 1917:

- материалы международного colloквиума историков / ред. В. С. Дякин. Санкт-Петербург : Наука, 1992. С. 201.
166. История Всесоюзной Коммунистической партии (больше-
виков). Краткий курс / ред. комиссии ЦК ВКП(б). Москва :
Госполитиздат, 1945. С. 7 – 8.
167. Ленинское учение о союзе рабочего класса с крестьян-
ством / ред. Ю. А. Поляков. Москва : Наука, 1969. С. 17 – 19.
168. Історія селянства Української РСР: у 2-х т. Київ : Наук. думка,
1967. Т. 1: Від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціаліс-
тичної революції / ред. В. А. Дядиченко. 551 с.; Історія селян-
ства Української РСР: у 2-х т. Київ : Наук. думка, 1967. Т. 2: Від
Великого Жовтня до наших днів / ред. І. І. Компанієць. 534 с.
169. Советское крестьянство. Краткий очерк истории (1917 – 1969 гг.) /
ред. В. Данилов и др. Москва : Политиздат, 1970. 510 с.
170. Рубач М. Социальная структура аграрных отношений и
классовое расслоение крестьянства в украинской деревне к
1917 г. *Особенности аграрного строя России в период импе-
риализма: материалы сессии Научного совета по проблеме
«Исторические предпосылки Великой Октябрьской социа-
листической революции»*. Май 1960 г. / ред. С. М. Дубровс-
кий. Москва : Изд-во АН СССР, 1962. С. 54 – 56.
171. Рубач М. Очерки по истории революционного transforma-
ция аграрных отношений на Украине в период проведения
Октябрьской революции. Киев : Изд-во АН УССР, 1957. С. 20;
Історія селянства Української РСР: у 2-х т. Київ : Наук. думка,
1967. Т. 2: Від Великого Жовтня до наших днів / ред. І. І. Ком-
панієць. С. 11 – 12.
172. Шекера І. Третій міжреспубліканський симпозіум з аграр-
ної історії Східної Європи. *Український історичний журнал*.
1961. № 1. С. 156 – 158.
173. Рубач М. Социальная структура аграрных отношений и
классовое расслоение крестьянства в украинской деревне к
1917 г. *Особенности аграрного строя России в период импе-
риализма: материалы сессии Научного совета по проблеме
«Исторические предпосылки Великой Октябрьской социа-
листической революции»*. Май 1960 г. / ред. С. М. Дубровс-
кий. Москва : Изд-во АН СССР, 1962. С. 51 – 52, 63.
174. Рубач М. Очерки по истории революционного transforma-
ция аграрных отношений на Украине в период проведения
Октябрьской революции. Киев : Изд-во АН УССР, 1957. 457 с.
175. Рубач М. Очерки по истории революционного transforma-
ция аграрных отношений на Украине в период проведе-
ния Октябрьской революции. Киев : Изд-во АН УССР, 1957.
С. 8 – 12, 22 – 23.
176. Рубач М. Очерки по истории революционного transforma-
ция аграрных отношений на Украине в период проведе-
ния Октябрьской революции. Киев : Изд-во АН УССР, 1957.
С. 183 – 185.
177. Першин П. Участковое землепользование в России. Хутора
и отруба, их распространение за десятилетие 1907 – 1916 гг. и
судьбы во время революции (1917 – 1920 гг.). Москва : Новая
деревня, 1922. 52 с.
178. Першин П. Крестьянство в революции 1905 года. *Вопросы
истории*. 1946. № 11 – 12. С. 12 – 30.
179. Першин П. Нариси аграрної революції в Росії. Київ : Вид-во
АН УРСР, 1959. 420 с.
180. Першин П. Аграрная революция в России: социально-эконо-
мическое исследование. Москва : Наука, 1966. Кн. 1: От рефор-
мы к революции. 490 с.; Першин П. Аграрная революция в Рос-
сии: социально-экономическое исследование. Москва : Наука,
1966. Кн. 2: Аграрные преобразования Великой Октябрьской
социалистической революции (1917 – 1918 гг.). 576 с.
181. Першин П. Аграрні перетворення Великої Жовтневої соці-
алістичної революції. Київ : Вид-во АН УРСР, 1962. С. 6 – 7,
17 – 18, 25 – 28, 44 – 45.
182. Першин П. Аграрні перетворення Великої Жовтневої со-
ціалістичної революції. Київ : Вид-во АН УРСР, 1962. С. 57,
132 – 133, 142, 311 – 312.
183. Трапезников С. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос:
в 2-х т. 3-е изд. Москва : Мысль, 1983. Т. 1. С. 10, 14.

184. Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР / ред. З. П. Шульга. Київ : Вид-во Київського університету, 1967. Т. 1: 1917 – 1937. С. 23 – 24.
185. Трапезников С. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос. Москва : Мысль, 1983. Т. 1. С. 6.
186. Ганжа И. Строительство коллективных хозяйств на Украине в 1920 г.: дис. ... канд. ист. наук / Институт истории АН УССР. К., 1954. 301 с.; Ганжа І. Перші колективні господарства на Україні (1917 – 1920 рр.). Київ : Вид-во АН УРСР, 1960. 152 с.
187. Головач Ф. Земельна політика Радянської влади і практика радгоспного будівництва на Україні в 1917 – 1921 рр.: дис. ... канд. іст. наук / Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 1966. 324 с.; Головач Ф. З історії радгоспного будівництва в Українській РСР. Жовтень 1917 р. — червень 1921 р. Київ : Вища школа, 1982. 135 с.
188. Чмыга А. История колхозного движения на Украине (1917 – 1929 гг.): автореф. дис. ... д-ра ист. наук. Москва, 1967. 42 с.; Чмыга А. Колхозное движение на Украине (1917 – 1929 гг.). Очерки истории. Москва : Изд-во Московского ун-та, 1974. 320 с.
189. Рибалка І. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.). Харків : Вид-во Харків. ун-ту, 1967. 192 с.
190. Ксензенко М. І. Завершення революційних земельних перетворень на Харківщині (грудень 1919 — березень 1921 рр.). Харків : Вид-во Харківського університету, 1968. 184 с.; Ксензенко Н. Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919 — март 1921 гг.). Харьков : Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те, 1980. 144 с.
191. Бондаренко М. В. И. Ленин о национализации земли и ее осуществление на Украине: дис. ... канд. экон. наук / Харьковский государственный университет им. А. М. Горького. Харьков, 1968. 303 с.
192. Лях Р. Д. Аграрні перетворення на Донеччині. 1917 – 1923 рр. Донецьк, 1974. 63 с.; Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917 – 1923 рр.). Київ ; Донецьк : Вища школа, 1975. 118 с.
193. Теличук П. Економічні основи аграрної революції на Україні. Київ : Вид-во Київського ун-ту, 1973. С. 186 – 188.
194. Теличук П. Применение наемного труда в помещичьем хозяйстве Правобережной Украины в начале XX в. *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*. 1969 / ред. А. М. Анфимов. Киев : Вища школа, 1979. С. 235 – 244.
195. Лещенко Н., Теличук П. Взаимоотношения между городом и деревней в период капитализма на Украине. *XXVI съезд КПСС и проблемы аграрной истории СССР (социально-политическое развитие деревни)* / ред. И. Д. Ковальченко. Уфа : Башкирское книжное изд-во, 1984. С. 266 – 271.
196. Верстюк В. Проблеми вивчення революційних аграрних перетворень на Україні. *Український історичний журнал*. 1983. № 10. С. 136 – 137, 139, 143.
197. Рибалка І., Турченко Ф. Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції. *Український історичний журнал*. 1981. № 11. С. 33 – 34.
198. Рибалка І. Великий Жовтень і зміни соціальної структури селянства України (1917 – 1920 рр.). *Український історичний журнал*. 1987. № 11. С. 38 – 52.
199. Турченко Ф. Ліквідація класу поміщиків на Україні. *Український історичний журнал*. 1984. № 6. С. 28; Турченко Ф. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. Киев ; Одесса : Вища школа, 1987. 199 с.
200. Цагин Э. Вопросы теории и истории аграрной революции в России в современной советской историографии. *Итоги и задачи изучения аграрной истории СССР в свете решений XXVII съезда КПСС. XXI сессия Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории*. Тезисы докладов и сообщений (Казань, 22 – 25 октября 1986 г.) / ред. И. Д. Ковальченко. Москва, 1986. С. 34 – 37.
201. Кабанов В. Аграрная революция в России. *Взаимосвязи города и деревни в их историческом развитии. XXII сессия Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Тезисы докладов и сообщений (Минск, 11 – 14 октября 1989 г.)*. Москва, 1989. С. 10 – 15.

202. Шевченко В. Проблема ринкових аграрних відносин в Україні другої половини XIX – початку XX ст. в історіографії. *Український історичний журнал*. 2007. № 5. С. 197.
203. Данилов В. Аграрные реформы и аграрная революция в России. Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. Хрестоматия / сост. Т. Шанин. Москва : Прогресс; Прогресс-Академия, 1992. С. 310 – 321.
204. Горак В. Динамика аграрной революции на Украине (1917 – 1921). *Молодежь и актуальные проблемы исторической науки: тезисы общественно-политических чтений, посвященных 70-летию комсомола Украины (7 – 9 июня 1989 г., г. Черновцы)*. Киев, 1989. С. 110 – 114.
205. Горак В. Современные немарксистские концепции роли крестьянства Украины в революционном процессе 1917 – 1920 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09. Киев, 1990. С. 15 – 16.
206. Стельмах С. Інституціоналізація історичної науки. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Instytucjonalizacija_istor_nauky
207. Бондар В. Вітчизняні селянознавчі інституції і їх роль у вивченні історії українського селянства пореформеної доби. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2008. № 19. С. 178 – 210, 182 – 185.
208. Інститут історії України Національної академії наук України. Про Інститут. URL: <http://history.org.ua/uk/page/pro-institut>
209. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАНУ. Коротка інформація про Інститут. URL: <https://ipiend.gov.ua>
210. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Про Інститут. URL: http://archeos.org.ua/?page_id=42
211. Колесник І. Українська історіографія (XVIII — початок XX століття). Київ. 2000. С. 39.
212. Калакура Я. Українська історіографія. Київ, 2004. С. 34.
213. Корновенко С. Становлення та розвиток черкаської школи істориків-аграрників професора Анатолія Морозова. *Вища школа*. 2016. № 4. С. 17 – 21.
214. Падалка С. П. П. Панченко — дослідник актуальних проблем аграрної історії України XX – початку XXI ст. *Вісник аграрної історії*. 2016. № 16 – 17. С. 275 – 282.
215. Швидько Г. Вчений і педагог Дмитро Павлович Пойда 1908 – 1992. URL: <https://www.old.lib.dp.ua>
216. Харківський національний університет ім. В. Каразіна. Історичний факультет. Наукові школи. URL: <http://history.karazin.ua/nauka/naukovi-shkoli.html>
217. Наукова школа з питань вивчення історії аграрної освіти і науки в Україні. URL: <https://nubip.edu.ua/node/12565>
218. URL: <https://muzey-dokm.pp.ua/roman-danylovych-lyah-diyach-osvity-doktor-istorychnyh-nauk-profesor.html>
219. Вовчук Л. До ювілею Петра Микитовича Тригуба. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Серія : Історія*. 2015. Т. 264, Вип. 251. С. 112 – 114.
220. URL: <https://www.dnu.dp.ua/zbirnik/fistor/24>
221. Калініченко В. Всеукраїнський симпозіум з проблем аграрної історії. *Український історичний журнал*. 1997. № 1. С. 149 – 150.
222. Мельниченко В. VI Всеукраїнський симпозіум із проблем аграрної історії. *Український історичний журнал*. 2006. № 6. С. 227 – 228.
223. Фареній І. VIII Міжнародний симпозіум із проблем аграрної історії. *Український історичний журнал*. 2011. № 1. С. 232 – 235.
224. Іржавська А. X Всеукраїнський симпозіум із проблем аграрної історії. *Український історичний журнал*. 2014. № 6. С. 224 – 227.
225. Іржавська А. Всеукраїнські симпозіуми з аграрної історії: новітня сторінка вітчизняної історіографії. *Український селянин*. 2017. Вип. 18. С. 66 – 71.
226. Предметніше про всі симпозіуми див.: URL: <http://ndis.cdu.edu.ua/index.php/naukova-diialnist/konferentsii/sympoziumy-z-aharnoi-istorii>
227. Лях Р. Проблеми аграрної історії України 1917 – 1940 рр. *Матеріали Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії* / ред. С. В. Кульчицький. Київ, 1997. Ч. 2. С. 5 – 10.

228. *Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15 – 17 листопада 1995 р.)* / упор. В. Г. Сарбей. Харків, 1995. 356 с.
229. Білоцерківський В. Питання аналізу та використання праць радянських істориків. *Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15 – 17 листопада 1995 р.)* / упоряд. В. Г. Сарбей. Харків, 1995. С. 107.
230. Санцевич А. До питання про понятійний апарат радянської історіографії. *Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15 – 17 листопада 1995 р.)* / упоряд. В. Г. Сарбей. Харків, 1995. С. 173 – 174.
231. Калініченко В. Аграрна історія України доколгоспного періоду (1917 – 1929 рр.): досягнення, уроки, перспективи. *Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15 – 17 листопада 1995 р.)* / упоряд. В. Г. Сарбей. Харків, 1995. С. 217.
232. Рибалка І. Вивчення історії громадянської війни 1918 – 1920 рр. в Україні: стан і перспективи. *Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15 – 17 листопада 1995 р.)* / упоряд. В. Г. Сарбей. Харків, 1995. С. 247 – 249.
233. Солдатенко В. Українська революція: проблеми вивчення концепції та оцінки історіографії. *Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15 – 17 листопада 1995 р.)* / упор. В. Г. Сарбей. Харків, 1995. С. 256 – 262.
234. Ворончук І. Чого нам бракує до розуміння історії селянства (до постановки проблеми). *Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 26 – 27 березня 1998 року: доповіді та повідомлення* / упор. і ред. А.М. Катренко. Київ : Б. в., 1999. С. 233 – 234.
235. Історія українського селянства: нариси в 2-х т. / ред. В. А. Смолій. Київ : Наук. думка, 2006. Т. 1. 632 с.; Т. 2. 653 с.
236. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. Вип. XVIII. 305 с.
237. Нариси історії Української революції 1917 – 1921 років: у 2-х кн. / редкол.: В. А. Смолій та ін. Київ : Наук. думка, 2011 – 2012. Кн. 1. 388 с.; Кн. 2. 462 с.
238. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921 – 1928 рр.) / ред. С. В. Кульчицький. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. Ч. 1. 423 с.; Ч. 2. 382 с.
239. Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921 – 1928) / ред. С. Кульчицький. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. Т. 1. 656 с.; Т. 2. 599 с.
240. Реєнт О. Сільське господарство України в роки Першої світової війни. *Український селянин*. 2004. Вип. 8. С. 194 – 205; Реєнт О. П. Українське пореформене селянство (1861 – 1914 рр.): стан землеволодіння. *Гуржійські історичні читання*. 2011. Вип. 4. С. 203 – 211.
241. Реєнт О., Сердюк О. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861 – 1914 рр.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. 365 с.; Реєнт О., Сердюк О. Торговельний баланс України на початку XX ст. Київ : Інститут історії України, 2018. 237 с.
242. Реєнт О. Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII – перші десятиліття XX століття: нариси: у 2-х кн. Київ : Інститут історії України НАН України, 2021. Кн. 1. 846 с.; Кн. 2. 818 с.
243. Предметніше дивись: URL: <http://resource.history.org.ua/person/0000052>
244. Предметніше дивись: URL: <https://saloli.li/dFAaC18>
245. Предметніше дивись: URL: <https://saloli.li/327475c>
246. Марочко В. Соціально-правовий статус колишніх поміщиків в УСРР 1920-х рр. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. Вип. XVIII. С. 254.
247. Ганжа О. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.). Київ : Інститут історії НАН України, 2000. 208 с.

248. Хмель И. Аграрные преобразования на Украине. 1917 – 1920 гг. Киев : Наукова думка, 1990. 240 с.
249. Там само. С. 36, 214.
250. Хміль І. Аграрна революція в Україні: березень 1917 р. — квітень 1918 р. Київ : Інститут історії України НАН України, 2000. С. 4.
251. Хміль І. Під гаслом комуни (аграрна політика РКП(б) у 1919 році). Київ : Інститут історії України НАН України, 2002. 118 с.
252. Хміль І., Куташев І. Наростання селянського екстремізму в Україні (березень – жовтень 1917 р.). *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* 2002. С. 53 – 76.
253. Священко З. Пореформене українське село в аграрних студіях науковців Київської школи. *Емінак.* 2020. № 2. С. 220 – 228.
254. Фареній І. Двадцять років діяльності Наукового товариства істориків-аграрників. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки».* 2020. Вип. 1. С. 166, 165.
255. Ковальова Н., Корновенко С., Малиновський Б., Михайлюк О., Морозов А. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917 – 1921 рр.). Черкаси : Ант, 2007. 280 с.
256. Селянство, земля і влада в період Української революції (1917 – 1921 рр.) / кер. авт. кол. С. В. Корновенко. Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2020. 440 с.
257. Священко З. Аграрна криза в Російській імперії наприкінці XIX – початку XX ст. та початок селянської революції. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки».* 2017. № 2. С. 60 – 65; Священко З. В. Селянські рухи початку XX ст. в Російській імперії як чинник соціальних змін. *Український селянин.* 2019. Вип. 21. С. 40 – 44; Ковальова Н. Проблема обґрунтування початку «аграрної (селянської) революції» 1902 р. *Гуржіївські історичні читання.* 2014 – 2015. Вип. 8 – 9. С. 53 – 55.
258. Кононенко Ю., Корновенко С. Селянська революція 1902 – ? рр. *Український селянин.* 2016. Вип. 16. С. 74 – 75.
259. Kornovenko S., Fedkov O., Stepanchuk Yu. (2022). Holodomor of 1932 – 1933: the final of the peasant revolution. *Ukrainian peasant.* 2022. № 27. Рр. 43 – 47.
260. Граціози А. Великая крестьянская война в СССР Большевики и крестьяне. 1917 – 1933. Москва : РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. С. 6 – 7.
261. Компанієць О. Концепція «великої селянської війни в СРСР 1918 – 1933 рр.» в інтерпретації Андреа Граціози: спроба критичного аналізу. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки».* 2016. № 1. С. 86.
262. Корновенко С. Селянська революція в Україні початку XX ст.: хронологія і внутрішня періодизація. *Український селянин.* 2017. Вип. 17. С. 48, 52, 53.
263. Pasichna Yu., Berestovyi A. Social and Political Activity of Peasantry in 1905 – 1907. *Емінак.* 2020. № 4. Р. 153 – 159.
264. Корновенко С. Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917 – 1921 рр. *Український історичний журнал.* 2017. № 4. С. 83 – 94.
265. Корновенко С. Селянські республіки початку XX століття як вияв селянської революційності в Україні. *Український селянин.* 2017. Вип. 18. С. 26.
266. Компанієць О. Вирішення аграрного питання як фактор становлення селянських республік на першому етапі селянської революції (1902 – 1907 рр.). *Український селянин.* 2021. Вип. 26. С. 60 – 65.
267. Корновенко С., Герасименко О. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902 – 1917 рр. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2017. 204 с.
268. Корновенко С., Берестовий А., Компанієць О., Пасічна Ю., П'янзін С., Щербаков М. Селянське республікотворення періоду Української революції 1917 – 1921 рр. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2019. 220 с.
269. Корновенко С. Українська революція 1917 – 1921 рр.: селянський фактор. *Український селянин.* 2014. Вип. 14. С. 142 – 146.

270. Ковальова Н. Селянська революція в Наддніпрянській Україні (1902 – 1922 рр.): дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2020. 560 с.
271. Ковальова Н. Селянська революція в Наддніпрянській Україні (1902 – 1922 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Черкаси, 2020. С. 12.
272. Корновенко С., Глібішук М., Ільницький В., Компанієць О., Лозовий В., Пасічна Ю., Тельвак В. Селяноцентричний феномен Української революції 1917 – 1921 рр.: аграризм. Черкаси, 2021. 244 с.
273. Абразумова О., Корновенко С. Суспільно-політична активність селянства УСРР у роки непу. Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2017. 190 с.
274. Абразумова О., Корновенко С. Суспільно-політична активність селянства УСРР у роки непу. Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2017. С. 28 – 30.
275. Калінкіна С., Корновенко С., Маркова С., Романець Н. «Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції (1929 – 1933 рр.). Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2017. 300 с.
276. Калитвянська В. Науково-історична спадщина В. Данилова: дис.... канд. іст. наук: 07.00.06. Черкаси, 2019. С. 20.
277. Фареній І. А. Про правомірність концепції «Великої селянської революції» В. П. Данилова. *Український селянин*. 2014. Вип. 14. С. 162 – 166.
278. Фареній І. А. Селянська революція як концепція аграрно-капіталістичних перетворень та «політтехнологічний секрет» Леніна. *Український селянин*. 2017. Вип. 18. С. 50, 52 – 53.
279. Farenij I. The peasant revolution in theoretical views and political practice of Ulyanov-Lenin. *East European Historical Bulletin*. 2019. № 10. P. 58 – 65.
280. Фареній І. Концепція «селянської революції» у науковій спадщині Михайла Покровського. *Український селянин*. 2017. С. 69 – 71.
281. Див. докладний перебіг обговорення: Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського. *Літопис революції*. 1930. № 2. С. 267 – 326; № 3 – 4. С. 176 – 237; № 5. С. 289 – 324.
282. Фареній І. Концепція «селянської революції 1905 – 1907 років» А. В. Шестакова. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2017. № 4. С. 28 – 29, 31.
283. Фареній І. Концепція «Селянської революції 1917 р.» Андрія Шестакова (Про призабуті наукові досягнення та дискусійність сучасних здобутків). *Київські історичні студії*. 2023. № 1 (16). С. 35 – 43.
284. Краткий курс истории СССР: учебник для 3-го и 4-го классов / ред. А. В. Шестаков. Москва : Государственное учебно-педагогическое издательство, 1937. 223 с.
285. Фареній І. Концепція національної аграрної буржуазної революції початку ХХ ст. академіка М. І. Яворського. *Український селянин*. 2019. Вип. 21. С. 130 – 136.
286. Фареній І. Соціально-економічна «програма» селянської революції в Наддніпрянській Україні: культурно-економічні підвалини, форма існування і зміст (початок ХХ ст.). *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2022. № 2. С. 91 – 104.
287. Фареній І. Селянська революція в Наддніпрянській Україні перших десятиліть ХХ ст: етнокультурні аспекти. *Вісник Черкаського університету. Сер. «Історичні науки»*. 2023. № 2. С. 93 – 106.
288. Фареній І. Соціально-економічна «програма» селянської революції в Наддніпрянській Україні: культурно-економічні підвалини, форма існування і зміст (початок ХХ ст.). *Вісник Черкаського університету. Сер. «Історичні науки»*. 2022. С. 98 – 99.
289. Фареній І. Селянська революція в Наддніпрянській Україні перших десятиліть ХХ ст: етнокультурні аспекти. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2022. С. 94, 103 – 104.

Монографія

СЕРГІЙ КОРНОВЕНКО,
НАТАЛІЯ КОВАЛЬОВА

**СЕЛЯНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ
В УКРАЇНІ (1902 – 1933 рр.):
ЕВОЛЮЦІЯ ТА ВАРІАТИВНІСТЬ
КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПІДХОДІВ
У XX – на початку XXI ст.**

Технічна редакторка — Чабаненко Ю.
Коректорка — Левченко Н.
Дизайнерка обкладинки — Орленко К.
Верстальниця — Захарченко І.

Підписано до друку ???.2024.
Формат 60х84 1/16. Папір офсетний.
Умов. друк. арк. 13. Гарнітура Neuristica.
Зам. № 2156. Тираж 300 прим.

Видавець: Чабаненко Ю. А.
Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру видавців
серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.
Україна, м. Черкаси, вул. О. Дашковича, 39
Тел: (096) 288 13 36, (093) 788 99 99
E-mail: office@2upost.com

Друк: ФОП Чабаненко Ю. А.
Україна, м. Черкаси, вул. О. Дашковича, 39
Тел: (096) 288 13 36, (050) 442 50 65
E-mail: office@2upost.com